

3. fejezet.

János Zsigmond halála után.

János Zsigmond halála után az unitarizmus sorsa rosszra fordult, ami a kollégium külső és belső életében egyaránt éreztette hatását. Haner úgy fejezi ki magát, hogy „az országban minden ellenkezőre fordult”. A helyzet e rosszabbodásának külső politikai és belső viszonyok az okai.

Utódja Báthori István, jelmondata: Isten hármát tartott fenn magának: a semmiből teremteni, a jövőt tudni s a lelkiismeret felett uralkodni. A lelkiismeret felett való uralkodás isteni joga nála azonban csak jelszó maradt. Semmi sem valósult meg belőle. Összes vallásügyi intézkedései ezt bizonyítják. Minden iránt mély ellenszenv élt benne, ami unitárius volt és szabadelvű. Dávid Ferencet személy szerint gyűlölte, mert a katholicizmus megrontójának tartotta s tanaitól féltette a társadalom rendjét. Első uralkodói tette az volt, hogy udvarából minden unitáriust eltávolított. Dávid Ferenc helyébe udvari prédikátorául Alesius Dénest nevezte ki. 1571 szept. 17-én egy rendelettel megtiltotta vallásos könyvek kinyomatását vizsgálat nélkül. Ennek végzetes hatása volt a csak most megalakult egyházra, mert kivette a vezetők kezéből azt a legfontosabb eszközt, mellyel követőiket irányíthatják és összetarthatják. A legtekintélyesebb unitárius pártfogók vagy elhalnak, vagy átállanak más felekezethez, vagy visszaszorított helyzetükben tehetetlenek lesznek. Elvette a gyulafehérvári nyomdát, melynek Dávid Ferenc felügyelője volt.

E külső csapásokhoz jönnek a belső egyenetlenségek és a hittani kérdésekben való eltérő felfogások és meghasonlások. A Krisztus nem imádásának tana, melyet Parutha Katechesise és Sommer művei vetettek fel, már 1570 elején, a marosvásárhelyi országgyűlés előtt egy évvel, az unitárius egyház legjellemzőbb hitelvei közé tartozott. Dávid már 1569-ben híve volt e tannak, de pár hónappal a vásárhelyi diadalmas országgyűlés után megáll a reformok útján s Melius és Károli unszolásai ellenére határozottan a Krisztus imádása mellett nyilatkozik. Talán a vallásos felvilágosodásban meg nem erősödött híveket féltette, vagy aggódott a fejedelem halála miatt bizonytalanná vált jövő miatt, talán Blandrata beszélt le a nyílt fellépésről? Amit 1569—71-ben „tévedésből” elmulasztott, azt akarta pótolni „következetlenül, sőt csekély vigyázattal” a szabadelvűség útjáról már letért országos viszonyok figyelembe nem vételével, mikor 1574 táján hirdetni kezdte a Krisztus nemimádásának merész tanát akkor, mikor a feje-

delmi széken nem jóbarát, hanem ellenség ült s a jezsuiták Erdély határán állottak.¹

Az 1572-ben Olaszországból hazajött tanulók a lélek halhatatlanságát ostromolták, Tóth Miklós a feltámadás tanát tagadta.

Sommer 1572-ben megtámadta a hit által való megigazulás tanát, valamint az eredendő bűn hitcikkét is. Szept. 19-én az unitárius szeniorok elé terjesztette, de ezek megmaradnak korábbi álláspontjukon s azt védelmezik. Szemére vetik, hogy az egyházat ok nélkül zavarja. Sommer tárgyalja a keresztséget is, melyről az a felfogása, hogy szimbolikus jelentősége van s ma nincs rá szükség, hanem csak a kereszténység kezdetén volt. Ennek a következménye lett, hogy későbbben csak a felnőtteket keresztelték meg.

1570-ben Miklós (Sztárai?) predikátorról a városi tanács végzése: plebánus uram kívánsága szerint, bíró uram intse, hogy csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a szinodusiglan és amire ott végeztetik, maradjon ő is abban. 1578-ban a gyermekkereszttség beszüntettetett. (Pokoly, Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle, 1898.) Pokoly János Zsigmond halála után az unitarizmus „gyors aláhanyatlásának” okát abban látja, hogy „sehol egy bizonyos hittétel, mely egyező értelemmel elfogadtatnék a hitsorsosok által”. „Ez a bizonytalanság, ez a chaotikus zavar ép oly, sőt erősebb tényező az unitarizmus hanyatlásában, mint a külső üldözés, avagy a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulata”. Pokolynak igaza lehet ebben, mert ebben az időben az unitarizmusnak középponti gondolatán, az egy Isten hitén kívül, a többi hittételei nem voltak megállapítva és rendszerbe foglalva. A lelkék állandó forrongásban éltek. Ezek a zavarok és ellentétes tanítások okozták, hogy János Zsigmond az 1570. évi megyesi országgyűlésen „az mostan támadott eretnekségek és azok indítói megbüntetéséről tesz javaslatot s hozat törvényt. Ezeken az anabaptismust, a lélek halhatatlanságának tagadását kell értenünk. Báthori alatt, 1572-ben, a tordai országgyűlés tilalma az új szekták és felekezetek ellen, az unitarizmus kebelében felmerülő újítások ellen irányul.

Dávid Ferencre magára súlyos csapások neheztedek. Az udvari papság és a fehérvári nyomda felügyeletének elvesztésével nagy jövedelemtől esett el. Meghasonlott egyházközsége előljáróival, Kolozsvár tanácsával a lelkészi javadalmasz miatt. A plebánusnak szabad asztallal kellett tartania a mestert s a prédikátorokat is fizetnie kellett. Fizetésjavítást kért s ezért

¹ Kanyaró A Krisztus nemimádás tana 1570-ben. Ker. Magvető, 1895.

híveivel hosszú ideig, 1571 jan. 3-tól egész éven keresztül, egyezkedett. Ennek oka minden valószínűség szerint az ő anyagi zavaraiiban keresendő. Udvari pap korában saját eklézsiájában alig kellett szolgálatot teljesítenie. 1572-ben felajánlja, hogy mindkét nemzet részére szolgálni fog, csakhogy a magyar prédikátor tartásdíját megtakaríthassa (Jakab E. Kolozsvár tört. II. 216—217. l.). Családi életében is egymást érték a szomorúságok. 1573-ban meghalt veje Sommer és leánya. Ugyanez évben másodszor nősült, de nem élt nyugodt házasságot, mert nemsokára perpatvar folyt közöttük, amely válással végződött.

Ezek a tanbeli egyenlenségek, a kedvezőtlen politikai viszonyok és súlyos anyagi gondok az oka, hogy 1573 dec. 27-én olyan aggódalmak között írja Krakóba Palaeologushoz, hogy minden nap rosszabbra fordul sorsuk. Házassági pöre sem lehetett kedvező hatással az unitárius egyház fejlődésére és erősödésére.

A második nagy csapás az unitarizmusra Békes bukása (1575 jul. 7-én a szentpáli csatában). A trónért folytatott ez a küzdelem épen vallási háttere miatt vált olyan véressé. Nem véletlen, hanem tudatos tervszerűség, melynek célja az unitárius hívek megfélemlítése volt, hogy Békes híveit Kolozsvár piacán fejeztette le. Az önbizalom megrendült, a kicsinyhitűek ingadozni kezdtek.

Az 1576 januáriusi megyesi országgyűlés az unitárius superintendensi címet törvényesíti, „csakhogy a vallás dolgában semmit ne újítson, hanem amiben találtatott, azon állapotban maradjon“. De ugyanez évi kolozsvári országgyűlés a zsinattartást csak Kolozsvárra és Tordára korlátolja. Viszont a következő évi tordai országgyűlés a ref. püspököt egyenesen felbiztatja, hogy „a más valláson levő papokat is serkentve, intve, tanítva az ő nézeteire“ vonhassa.

Lehetetlen nem látni itt azt a célt, hogy Dávid Ferenc egyházát gyöngítsék, híveinek számát apasszák.

Báthori Kristóf egészen öccse politikáját folytatta. 1578 ápr. 24. országgyűlés megalkotta azt a végzetes törvényt az innovatorok ellen, amely oka lesz Dávid Ferenc tragédiájának. Ennek előzményeül tudnunk kell, hogy a jezsuiták ez időben szállingózni kezdenek be a városba s a Ferenc-rendiek zárójában titkon istentiszteletet tartanak. A százférfiak 1577 szept. 1. gyűlésükön felszólalnak ez ellen s minthogy „a klastromban ismét elkezdődtek a bálványozások“, kéri a fejedelmet, hogy a bajt szüntesse meg. Erre a kérésre volt válasz a Dávid Ferencet s híveit sújtó országgyűlési végzés, melyet Dávid Ferenc eltiltása a szószéktől, nemsokára letartóztatása, a tárgyalás, elítélése, a börtön és halála követett.

Báthori István 1576 elején Lengyelországba költözött, de állandóan figyelemmel kísérte a szomszédos Erdély vallási ügyeit. Már 1567 nyarán, mikor János Zsigmond betegen feködött, gondolkozott egy jezsuita kollégium felállításán. De a fejedelem felgyógyult s tervével hallgatnia kellett. Mikor Erdély fejedelme lett, iskolaalapításra nem gondolhatott, mert a jezsuiták behívásával nem akarta maga ellen zúdítni a protestáns urak haragját, kiknek megválasztását köszönhette. De a tervet nem ejtette el. 1578 tavaszán jelentette szándékát a pápának, ki örömmel támogatta azt. Egy év múlva, 1579 tavaszán Báthori Kristóf jelentette királyi öccsének, hogy elérkezett az idő a jezsuiták beküldésére, mert „a mindenkitől gyűlölt Dávid Ferencet kénytelen volt elfogadni, hogy számot adjon tanairól s aligha kerüli el a halált.” Hogy útjokat előkészítse, egy udvari prédikátort küldött Kolozsvárra s a városi tanácshoz szigorú parancsot, hogy bántani ne merjék. Hogy a papot bántódás ne érje, a lakosság és kivált a tanulók részéről és „semmi gyalázatos szó rajta ne essék”, a közgyűlés elrendelte a bírónak: „hivassa be a mestert és hagyja meg neki, hogy megfenyítse az gyermekeket, hogy semmi kiáltással, vagy gyalázatos szóval ne illessék az megmondott papot” bejövetelekor.

Báthori István késedelem nélkül útnak indította Szántó (Arator) Istvánt néhány társával, akik okt. 1-re érkeztek meg Kolozsvárra. S mikor Dávid Ferenc a dévai vár börtönében utolsó napjait élte, a jezsuiták Monostoron már megkezdték az ifjúság tanítását.

Az 1579 okt. 20—24-i tordai országgyűlésen a fejedelem már bemutatta a lengyel király levelét s előadta, hogy ő a jezsuitákat Kolozsmonostorra már be is hozta az ifjúság oktatása végett. Az országgyűlés befejezett ténnyel állott szemben. Nem tehetett egyebet, mint tudomásul vette, de könyörgött a fejedelemnek, hogy „ami végre hozatta őket, viseljék csak abban magukat, a tanításon kívül ne menjenek, legyenek a tanítás tisztéhez kötelezve, hogy a különböző tanítók közt háborúság ne következék”.

Képzett, buzgó és lelkes tanítók voltak ezek a jezsuiták, akik azzal a céllal küldettek ide, hogy az arianusok hatását ellensúlyozzák s a tanulókat iskolájukból elvonják. „Úgy indult munkájuk, mondja Veress Endre, hogy Kolozsvár unitáriusait és egyéb újhitű lakóit bámulatba ejté.” Báthori Kristóf 1579-ben írja a lengyel királynak, hogy levele keltének napján Leleszi páter 40 unitáriust keresztelt meg.² A tanulók száma nemso-

² A kolozsvári Báthori-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum, 1906.

kára emelkedett,³ „sok nemes ifju lévén köztük, kik előbb protestáns iskolába jártak és eretnek-elvek szerint nevelkedtek.“ De az „újhitűek“ mindent elkövettek, hogy a tanulókat visszatartsák az új iskolától s így a kétosztályu iskola felsőbb osztályában nem mutathattak fel olyan eredményt, amilyent óhajtottak. 1580 húsvétja után felállították a harmadik, humaniora-osztályt, pedig itt csak ideiglenesen működtek s alig várták, hogy beköltözhessenek a városba, hol a fejedelem épületet ígért nekik. Az építkezés tervének pusztá hire aggodalmat kellett s már a jun. 20. közgyűlésen szóba hozták a dolgot, de a közgyűlés időelőttinek tartotta a tiltakozást. Tavasszal megkezdték a hely kimérését. A tanács apr. 2-án követeket küldött a fejedelemhez könyörögni, „hogy ne szállítaná közénk a városba, mert nagy egyenetlenségtől, háborúságtól félő a dolog, sőt a városnak szabadsága kezd veszedelemben forogni. Ő Nagyságának van jó helye Monostoron is, hová aféle scholát építhet.“ A fejedelem május 5-én kelt levelében így felelt: „ő országában a tudomány előmozdítása s az ifjúság közt a szabad mesterségeknek elterjesztése végett határozta el magát Kolozsvárt a jezsuita kollégium felállítására.“ Biztosítja a várost, hogy a kollégium alapítása által régi szabadságait, kiváltságait és mentességeit nem akarja csorbítani s a tanítóintézetet azért állítja fel, hogy annak díszére és hasznára legyen. 1581 április havában a jezsuiták beköltöznek Kolozsmonostorról a Farkas-utcába. A fejedelem május elejére Kolozsvárra jött az országgyűlésre, amely kimondotta, hogy a fejedelem jezsuitákat Monostoron, Kolozsváron és Fejérváron kívül „ujabb helyekre, városra avagy falvakra ne plántáljon.“ Országgyűlés után kis fiával a jezsuita kollégium megnyitó ünnepélyére ment, ahol a tanulók dialogusokat, iskolai drámát adtak elő s ez annyira tetszett a hallgatóságnak, „hogy az új hitűek közül sokan beadták fiaikat az iskolába.“ A páterek buzgalma alig két esztendő alatt „400-nál több lelket térített vissza a régi hit kebelébe“.

Báthori Kristóf a kolozsmonostori, bácsi és jegenyei jószágok mellé újabban a Blandratától elcserélt Kajántó, Tiborc és Bogártelke birtokát adományozta a kollégiumnak úgy, hogy 500-nál több jobbágya volt. 1581 május 27-én meghalt.

A fejedelem halálával azonban nem szűnt meg az unitáriusokra nehezedő nyomás. A dolgokat továbbra is a lengyel király irányította. Kristóf halála után 1581 jun. 12-én levelet ír a 12 kormányzótanácsoshoz Zsigmond nevelése ügyében, mit Gálfi János unitárius főudvarmester vezelett ugyan, de a taní-

³ Erdélyi Károly: A kolozsvári r. kath. főgimn. 1897/98. évi értesítője. 9. l.

tást tényleg jezsuiták végezték: „A gyermek tanításában semmi változást ne tegyenek, *se pedig a religioban meg ne háborítsák*“. Az két jezsuitát, az melyekkel az gyermeket taníttatta, valamennyemű rendelésbe az szegény bátyám tartotta, azon állapotban és békességben tartsák. Az monostori és kolozsvári collegiumot és societast (= a jezsuitákat) kegyelmetek minden injuriától megoltalmazza és mindezekben megtartsa az szegény bátyám rendelése szerint és ha mit épületére „collegiumnak designált, ordinált, azt kegyelmetek beteljesítse.“ (Ker. Magvető 1877. 28. l.) 1581 máj. 12-én Vilnán írta alá alapító levelét, mellyel az iskolának *akadémiai* jelleget biztosított, feljogosítván a baccalaureus, magister és doctor címek adására. Ez alapító levél nyilván elárulja a király szándékát, ami nem más, mint: fenntartani az igazi és őseredeti (*verus et genuinus*) istentiszteletet. Nemcsak a tudományt akarja terjeszteni, hanem a Kolozsvárt elterjedt vallásos tévelygéseket is üldözni, tehát az unitarizmus ellen irányul. 1583 febr. 13-án kelt alapítólevelével létesítette a *seminariumot* s évi 1000 magyar aranyfrtot rendelt részére a szász papok dézsmájából. És adta az Alsó- és Felsőzsuk határán levő Barátok tavát. A pápa 1200 tallért ígért. Possevino az alapítólevéllel márc. 1-én érkezett Kolozsvárra s tárgyalni kezdett a városi tanáccsal a szeminárium felállítása érdekében. De alkalmatlan épületet ajánlottak fel, mire Possevino azzal fenyegetőzött, hogy a fejedelemmel az óvári Domokosok zárdáját véteti el az unitáriusoktól. Erre megállapodtak, hogy a város saját költségén házat vesz a szeminárium részére. Possevino elútozván, utódja Campani János Pál, ki a kollégium új rektorával Capicio Ferdinánddal intézte az építés ügyét. A király 1585 végén elrendelte a *bölcsészeti és teológia tanítását*.

Hogy mennyire szívén viselte a lengyel király a kollégium ügyét, mutatja egyebek mellett végrendelete. Ebben meghagyja Báthori Zsigmondnak: „mindenek felett a kolozsvári és fejérvári kollégiumokat hagyom és bizom rád, amely kollégiumokat a te atyád és én saját tehetségünkből alapítottunk, senkinek jogát nem sértve. Úgy oltalmazd és védj ezeket, ahogy szívednek drága azon hazánk üdve, melynek fejedelme vagy“. Az ariánusok követelni fogják megsemmisítésüket, a te kálvinista és lutheránus tanácsosaid támogatni fogják őket, eretnek udvari ifjoncok helyeselni fogják, te azonban tartsd és oltalmazd őket, ha kedves a lelked üdve“.

Báthori Zsigmond minden alkalmat megragadott szeretetének megmutatására. Így 1587 őszén a kolozsvári országgyűlés után egész udvarával meglátogatta az iskolát s résztvett a tanulók vizsgálatán. Volt hittani vitatkozás is s „ez annyira megindította az ellenfeleket is, hogy sokan hozzájuk adták fiaikat nevelésbe“.

A lengyel király, leghatalmasabb támogatójuk meghalván, a többi vallásúak érkezettnek látták az időt a fellépésre.

Mikor 1588 okt.-ében az enyedi országgyűlésen a rendek panaszkodnak ellenük, ezek azzal védekeznek, hogy minden vallást megtűrnek, még a zsidókat is, csak őket nem, a fejedelem nevelőit: ők azonban inkább elszenvedik a halált, sem hogy a fejedelem és az ország üdvét a gonosz kezébe adják. A fejedelem feloszlatta az országgyűlést és dec. 8-ra Medgyesre tette át. A fejedelem előterjesztésében nem érintette ezt az ügyet, de a rendek azt kívánták, hogy mindenek előtt ezt vegyék elő s minthogy a békét és a lelkek nyugalmát zavarják, űzessenek ki. De ez a kívánság nem ment ellenmondás nélkül. Voltak, akik ügyüket pártolták. A medgyesi templom zajos veszekedések és viták tere lett. A jezsuiták is megjelentek. Szót kértek. Ők senkit sem bántottak, nem is maguktól jöttek be, hanem a fejedelem hívta. A rendek csendesen hallgattak. Mikor aztán eltávoztak, a vita megint hevesen elkezdődött s ez így tartott napokig. Dec. 13-án Zsigmond azt üzenté, hogy nem tehet szülői ellenére, álljanak el kívánságuktól s tárgyaljanak egyebekről. Az országgyűlés 25 tagot választott, kik előadták a fejedelemnek, hogy a jezsuiták az ország előleges beleegyezése nélkül jöttek be, ami már magában törvénytelen. Tanították ugyan az ifjúságot, de ez nagyon hetyke, ők maguk szerteszét járnak, a Székelyföldön is terjesztik tanaikat, processziókkal bosszantják a népet, tanulóik fegyveresen járnak, Kolozsvárt az utcákon az embereket kigúnyolták, a darabontokat a városkapujánál szidalmazták.

Az országgyűlésen a mi részünkről két paptársával együtt Hunyadi Demeter volt jelen, kinek nagy része volt a kizárás kimondásában. „Nem veszitek észre, — így szólt a jezsuiták jelentése szerint — hogy amint az osztrákok ellen a bécsi seminariumot, a litvánok ellen a vilnait állította: úgy állította Erdély ellen a kolozsvárit, melyből a tanulók oly felfegyverzetten jönnek ki, hogy őt magát is fenyegették s a város kapuit őrző poroszlókat megtámadták. Ha ezek az országban hagyatnak, rövid idő alatt vége lesz Erdélynek. Amint néhány év előtt a római pápák nagy tömeg kincset hordottak el, ha a kath. hit megnövekszik, félnünk kell, nehogy visszakövetelik azon egyházi javakat, melyek minthogy már a nemesség közt ki vannak osztva, csak nagy kárral és bosszúsággal adathatnak vissza“. A kolozsváriak sérelme az volt, hogy ifjaik Demeter püspököt bántalmazták, kihívóan és bosszantás végett a koporsókat nagy pompával viszik végig a városon s hogy a pápa a seminariumot az összes eretnekség ellen állította fel épen ide.

A fejedelmet annyira ostromolták, hogy választania kel-

lett a trón és a jezsuiták között. Az országgyűlés végül száműzetésüket kimondotta és Zsigmond „szívében titkos ellenmondással” megesküdött, hogy a jezsuitákat Erdélyben nem tűri meg, be sem hívja többé s 25 nap alatt kiűzi országából. Hosszu idő óta az első örömnapja az unitáriusoknak, mikor dec. 16-án Hunyadi Demeter püspök a medgyesi templomban hálaírást mondott Istennek, köszönetet a fejedelemnek s különösen a rendeknek, hogy oly kitartóak voltak.

A jezsuiták 1589 elején elhagyták az országot. De Zsigmond keserű önváddal szívében egyre-másra küldte utánuk hivogató leveleit, hogy csak jöjjenek be, mert világi, kanonoki ruhában nem lesz semmi bántódásuk.

A fejedelemnek ez az eljárása törvénytelen volt, sőt egyeseken esküjébe ütköző, amit nem enyhít az, hogy a pápa felmentette esküje alól. De menthető s háborgó lelkiismeretéből kimagyarázható, mondja Veres. Jogtalan volt az a cselekedete is, hogy a jezsuiták birtokait nem csatolta a fiskushoz és megengedte, hogy egy páter továbbra is Kolozsmonostoron maradhasson, ott taníthasson, prédikálhasson, a kolozsvári tanács tiltakozása és parancsa ellenére. Hiteles történeti adatok igazolják, hogy a medgyesi határozatok ellenére is maradtak itt jezsuiták. Világi papoknak öltözve megeresztett szakállal és bajusszal visszajöttek s mindvégig kitartottak. 1591. tavaszán Carillo Alfonz jött be, kinek érdeme a jezsuita kollégium és szeminárium működésének megszakítatlan folytatása. A városi tanács 1589-ben és 1591-ben végzést hozott, hogy a városban maradt jezsuita páter távozzék. 1593. május 22-i közgyűlés megtiltotta a kolozsmonostori diákoknak, hogy a városba bejárjanak temetésre. Amiből látszik, hogy a száműzetés idején sem szünetelt az iskolájuk. Az 1593. évi országgyűlés a jezsuiták népes helyeken való újabb megtelepedését panaszolja fel, s végzést hoz, hogy e helyekről távozzanak. Azzal is vádolták őket, hogy tanulóikat fegyverre ingerelték. Habár az ingerültség folyton nőtt ellenük, Carrillo mégis négy évi munkájával kivitte, hogy a fehérvári országgyűlés 1595 máj. 1-én törölte a medgyesi pontokat s megengedte a jezsuiták visszatérést három helyre: Kolozsvár, Monostor, Fejérvár, kikötvén, hogy „az minémü tanítók, prédikátorok az római religion kívül az egyéb recepta religiókon országszerte vannak, se személyekbe, se iskolájokba, se templomokba, se jövedelmekbe meg ne háboríttassanak, de a jezsuita atyák is „semmi összeveszésre és egyenetlenségre okot ne adjanak“.

A rendek jóformán még el sem oszoltak, már megszerezte a fejedelem utasítását a városi tanácshoz, hogy „az ott való kollégiumot templomostul mind az monostorjával együtt minden

ezekben levő eszközökkel és benne való pertinentiájával együtt az ő kezében bocsássa és belé vigye minden inventáriumával viselhesse úgy gondját ezután, az mint kívántatik“.

Carrillo Thömösváry István kancelláriai notariussal 1595. máj. 10-én vette birtokba a tanácstól a javakat a monostori apátsággal együtt „az mi oda való, mindentől hívségesen előkérven nagy bosszuságára Szentmargitai Jánosnak, az unitárius gimnázium rektorának és tanártársainak, kik a jezsuiták távollétében zavartalanul működhetnek“.

A gimnázium most megint négy osztállyal működött. Zsigmond havasalföldi hadjáratáról megjövén, 1595. dec. 27-én kelt levelével a kollégium 1000 frt. régi jövedelmét örök időkre biztosította. 1597-ben újabb 1000 frt. évi jövedelmet adott. 1596 őszén megnyílt az ötödik, retorikai osztály. 1598 őszén három új tanszéket szerveztek s tanítani kezdték ismét a bölcsészeti és papnevelő tárgyakat.

Zsigmond ez év tavaszán (1598 ápr.) búcsút mondott az országnak, majd nyár közepén visszajött, Tordára országgyűlést hívott s megesküdött a törvényekre, amiért a rendek belenyugodtak, hogy a jezsuiták Kolozsvárt maradjanak.

Mihály vajda, Rudolf helytartója, nemsokára elfoglalta Erdélyt s rémes napokat teremtett Kolozsvárt. Borsos Tamás szerint különösen a magyar papok elfogását és megölését parancsolta meg katonáinak. Basta 1600 szept. 14-én ért Kolozsvárra. Zsigmond 1602 jul. végén átadta a fejedelemséget Rudolfnak s többé nem tért vissza.

Székely Mózes török-tatár hadával Bastát kikergette az országból. 1603 jun. 1-én Kolozsvár falai alá érkezik s a város feladását követeli. A válasz késett. Hogy siettesse, felgyújtatta a külvárost. A város magyar polgárai fel akarták adni, a szászok nem. A nép összegyűlt a főtéren s követelte a megadást. A német őrség kapitánya meghalt, a tanács engedett, az őrség kivonult. Az ezután történeteket, hifelekezeti állásuk szerint, különbözően írják le a krónikaírók. Segesvári unitárius emlékiró Göcs Pálról azt mondja, hogy Thorockai Mátéval s a város népével „az kalastromra menének és elronták az kalastromot és az bálványt“. Jakab Elek (Kolozsvár története. II. 383.) leírván az eseményeket, azt mondja, hogy „egy a nép közül“ lázítá fel a szenvedélyeket. Vass József⁴ ilyen lázításról nem tud semmit: „A helybeli s városba szorult idegen nép vad tömege a jezsuitákat a városból kiűzetni zajos lármával, vad ordítással követelte, sőt erre a város tanácsát kényszerítette is. Ezután

⁴ Az erdélyi római katolikusok főtanintézele Kolozsvárott. A kolozsvári róm. kath. nyilvános teljes gymnasium évkönyvei. 1856/57. 11—12. l.

egész tömegben a szentegyházat, szerzetes lakot, valamint a tanintézetet is megrohanta, kifosztotta, lerombolta, mely utóbbi, mint kath. képző intézet, azon helyen többé soha fel nem állítatott. A társoda 14 tagja galádul bántalmazva, gúny és gyalázás között elűzetett; kiket, hogy a hazában szerte portyázó tatárok körmei közé ne jussanak, a kath. főrendű Tholdy István nemeslelküleg oltalmazván, Bogáthy János görgényi várába küldött, hol is minden szükségeikről emberbaráti szép érzettel gondoskodott. Egy közülök, Fekete Manó, a szentegyház gondnoka, a bős nép vad dühének esett haláláldozatul, ki a templom kirablásakor homlokán vett fejszeütés s egyszersmind golyó által lelketlenül rogyott össze." Pokoly megnevezi Torockait, mint a jezsuiták ellen kirobbanó szenvedély felszítóját s megjegyzi, hogy a Székely Mózes sikere feletti lelkesedés sok helyen túl ment a határon. (Az erdélyi ref. egyház története. I. 308.) Veress Endre azt állítja, hogy Torockai már napok óta izgatott ellenük, kivált vasárnapi templomi beszédjében, kijelentvén, hogy elérkezett az idő, hogy a bálványimádóktól megszabaduljanak. Szamosközi (Történeti maradványok III. 101—104.) így írja le a történeteket: „Vix egressa Caesarea militia, datur 9 Junii a Mojsse potestas Arianæ plebi Collegium Societatis Jesu diripiendi et patres ejiciendi, quod ut solemnius perficeretur, ducem scelesti facinoris publice se praesentavit Matthæus Toroczko, Arianorum superintendens, cum Paulo Tonsorio, ejusdem recto ministello, quibus ducibus, audita prius in publico foro seditiosa adhortatione, animata plebe, cum ingenti vociferatione, armis, saxis, sudibus, securibus ac variis instrumentis instructa, ad Collegium patrum Societatis, in extremo plateae a Lupo nomen habentis situm, processit, idque cum templo diripuit ac pessum dedit, non sine laesione caedeque religiosorum, qui omnes exulare sunt coacti." Jakab Elek szerint „egy a nép közül“ így beszélt a tömeghez: „Ezek bálványimádók, akiknek imádását és tisztelését az Isten a második parancsolatban tiltja s akik a legtudósabb férfiak ítélete szerint mai napig az Antikrisztus gyermekeinek tartanak; s bárha az alázatosság és szenteskedés ürügye miatt sokak előtt tekintélyben állanak s többek elméjét megvakították, hogy a rossz tovább ne terjedjen, eljött alkalmas ideje a gyógyításnak, nehogy a még romlatlanok is veszélyeztessenek". A tömeg fenyegetőzni kezdett, ha a tanács nem engedné meg a jezsuiták kiűzését. Aztán Veress Endre, Szamosközi nyomán közölt leírása szerint „az unitárius tanulók, papjaik és mestereik vezetésével, három csoportra oszolva, meglepték a paterket, neki estek a templomnak, kollegiumnak és szeminariumnak, lövésekkel, fejszével és más eszközökkel törve, zúzva

mindent, amihez értek, „mint valami alvilági furiák”. Végre egy városatya a helyszínére érkezett a tanács parancsával, hogy emberéletben kárt ne tegyenek. Ez aztán az unitárius papokkal kivezette a paterket a kollégiumból, egészen a Hid-utcai kapuig, ahol a Székely Mózes székely és török katonái tódultak be. Székely Mózes a szentmiklósi táborban részvétellel fogadta őket s esküdözött, hogy ami történt, az ő tudtán s akaratán kívül történt, „ámbar a fáma nyiltan hirdette, hogy a népet az ő embere izgatta fel”.⁵

Minden adatunk megerősíti azt, hogy Torockainak és Göcsnek szerepe volt a rombolás előidézésében, habár Veress semmivel sem tudja igazolni, hogy Torockai templomi szószékből tüzelte volna a nép szenvedélyét. Mentetetni ezt az eljárást nem akarjuk, csupán megmagyarázni. Peccatum est et intra et extra muros.

Naprágy Demeter r. kath. püspök 1602 febr. 1. titkos jelentést küldött⁶ II. Rudolfnak, amely minden kétségen felül igazolja, hogy a jezsuiták az unitárius vallás és egyház kiirtására törekedtek s e céljuk elérésére következő módokat és eszközöket eszelte ki s ajánlotta a császárnak: a felség ne legyen hozzájuk kegyelmes. Az ariánusok templomait zárassa be, a predikátorokat a szószéktől fővesztés terhe alatt tiltsa el. Akik megtérnek az ősi vallásba, nyerjenek kegyelmet, a nem-akarókkal durván és szigoruan kell bánni. Az ariánusok dézsmáit, jövedelmeit vegye el s adja vissza a régi tulajdonosoknak. Zendüléstől ne tartson. Torda és Dész, az ariánusok e két nagy székhelye, már megvan törve, tűz által merőben elpusztítva. Csak Kolozsvár áll még, a püspök székhelye. „Ezt a pestises felekezetet onnan is ki kell űzni, ami a legkönnyebben megtehető” „Ami a vallást illeti, ha az isteni dolgok az emberiek elé teendők, a mostani győzelem folytán az ország főgenerálisa (Basta) az ariánusok kolozsvári templomait foglalja el, zárja be és az ariánus predikátorokat kergesse el, „mert ezek a jezsuiták és katolikus vallás elleni minden tanácsban és mesterkedésben az elsők”. Így lehet János király ariánus hitszegését megbosszulni és kárhoztatni.

Basta 1602 aug. 23. megyyesi országgyűlésen biztosította ugyan a bevett vallások szabadságát, de szept. 1. emlékiratában azt ajánlja a császárnak, hogy az ariánusokat, sabbathariusokat mindenütt ki kell irtani.

⁵ A város levéltárában meg van az a jegyzőkönyv, melyet a város megadásáról és a rombolásokról tartott tanukihallgatásokról 1606—1609. években felvettek.

⁶ Jakab Elek: Egyháztörténelmi adatok. Ker. Magvető, 1883. 388—391. l.

Ilyen tanácsok után csoda-e, ha a létüket fenyegetve érzők olyan kirobbanásokra vetemednek? Ők nem ismerték a levél tartalmát, de ismerték írója lelkületét s benne éltek abban a korban, melyben a vallási meggyőződés olyan élesen szembeállította egymással az embereket. S ha az unitáriusokat kárhóztatni lehet a népszennvedély felszításáért, sokkal több joggal lehet és kell elítélni azokat, akik az udvarnál való befolyásukat arra használják fel, hogy meg nem engedett, nem alkotmányos úton törvénytelen cselekedetet sugalmazzanak.

Székely Mózes dicsősége rövid ideig tartott. Brassó mellett Radul vajdával szemben nemsokára maga is a csatatéren maradt. Basta hadával megjelent Kolozsvárt s ezzel megkezdődött az unitáriusok szenvedése. Náprágy püspöknek Rudolf császárnak adott tanácsait szószerint megfogadta. Iszonyu bosszút állt a városon, amely akkor teljesen unitárius volt. A városi tanács hiába védekezett, hogy nem a polgárság a hibás, hanem a nép, amely közé sok falusi paraszt is vegyült. A dévai országgyűlés szept. 13-án kimondotta, hogy Kolozsvárt, mint a császár hűségétől eltért városban, *római katolikus istentiszteleten kívül mást tartani nem szabad*, a főtéri templomot s a többit is mind, parochiájukat, összes egyházi javaikat, kollégiumukat adják át a jezsuitáknak; fizessenek 70.000 frt. hadisarcot, a kormányzó híre nélkül bírót és tanácsot nem választhatnak, a kapuk kulcsa egy császári kapitánynál álljon. Basta a dévai gyűlés után Kolozsvárra jő. Az egyház vezető emberei menekültek, ki ahová tudott. Torockai Máté püspök sokáig lappangott erdőn, mezőn, Torockó rézbányáiban. Göcs Pál Lengyelországba menekült. Csanádi Pál, — Pokoly szerint — Olaszországba ment tanulmányai öregbítésére. Egyedül Broser János maradt itthon „német ruhában” s Segesvári szerint „orozva is” életveszélyek között prédikált a híveknek. 1603 októberétől 1605 jul. 21-ig Biró Sámuel házában tartották titokban az istentiszteletet. A templom elfoglalása jul. 17-e után mindjárt megtörtént, csak a hivatalos helybenhagyás hiányzott. Ezt rendelte el Basta 1603. okt. 2. parancsában s meghagyta a város főbirájának és esküdt polgárainak, hogy miután a jezsuitáknak templom helyett templomot adott, az ahoz tartozó malmot, kerteket, szőlőket s minden egyebeket adjanak át a jezsuitáknak. 1603. szept. 27-én Krausenegg Pál és Hoffmann György császári biztosok ajánlják, hogy folyamodjék a város a felséghez s kérjen engedélyt, hogy a magyar és szász nemzet külön-külön prédikátort tarthasson.

Az 1604. dec. 28.-i gyűlésből kéri a tanács, hogy „szokott régi szertartásuk szerint prédikáltathatnának és hallgathatnák az úr igéjét, minthogy a közönség is felette igen szomjuhozza”.

Az 1605. jun. 8. közgyűlésen bejelentik, hogy a prédikálást megengedték.

Bocskai uralomra kerülvén az elvett templomok, iskola és minden vagyon visszaadását elrendelte. De a visszaadás nem ment simán és akadályok nélkül. A városi jegyzőkönyv leírása szerint így történt: A katolikusok a rendelet e pontja ellen kérést adtak be. A tanács 1605 jun. 21-én „szavazatok többségével” kimondotta, hogy a kérés „a városnak legelső és legfőbb kívánsága ellen van” és „lelkiismeretek ellen semmiképen rá nem mehetnek, sőt arra semmi úton senkinek szabadságot nem engedhetnek”. Mi történt ezután, nem tudjuk, de a jul. 16. közgyűlés már az átadással foglalkozott. A jezsuiták rektora Kadi atyával a gyűlésbe ment s azt kérdezte, mik azok, amiket a város visszakíván. A gyűlés a város nevében kívánta a templomot, iskolát, plébánia-házat minden hozzájuk tartozó jókkal, „mind a városi urainknak házakkal együtt”. A rektor azt felelte, hogy ők azok közül „hatalmasul semmit sem bírnak, hanem törvényesen bírják, Báthori fejedelem emberei és a tanács bocsátották kezekbe”. A közgyűlés bebizonyította, hogy nem törvényesen bírják, hanem erőhatalommal foglalták el, amint ezt a két jezsuita atya levele igazolja, akikkel az elvételt annak idején aláírásukkal ismertették el. Erre a közgyűlés „szavazatok többségével” kimondotta, hogy mindakét templomot adják vissza, „a plébánia-házból pedig a jövő kedden estére minden marhástól kiköltözzenek, a leltárt, amivel elfoglalták, adják ki. A bírónak legyen gondja e határozat végrehajtása, hogy se marhájokban, se személyökben senkitől meg ne bántódjanak. Ha e végzéseknek nem engedelmeskednek és a városból ki nem költöznek, oltalmát megvonja tőlük”. A jul. 21. közgyűlés már megállapítja, hogy a jezsuiták a városból kimentek s intézkedik a Göcs Pál plebánusnak való átadásról, akinek meghagyja, hogy „istenes lelke szerint” elégítse ki a predikátori rendet, „akik mind hevet, mind hideget velünk együtt türtek, szenvedtek, nem különben az iskolához valókat is egészen elégítse ki, valakiknek valamivel tartozik úgy, hogy azok is, nyavalyások, hálával vehesék, egész béröket fizesse meg nekik”.

A római katolikusok nem nyugodtak meg a végzésen. Lépéseket tehettek sérelmeik orvoslására, mert az aug. 23.-i közgyűlés ilyen végzést hoz: „Ami a háromságos atyafiak indulatjukat illeti, meghatározatott, hogy a bíró minden haladék nélkül az idősebbekből számosokat gyűjtsön be és azokat hívassa meg, akikről tudja, hogy hit alatt való kötelességüket megszegve a város bevett vallása ellen (contra receptam religionem civitatis) törekednek s intsék meg őket fenytéssel,

hogy a praktikájuktól megszűnjenek s azt se titkon, se nyilván ne folytassák, mert a város semmi úton nem szenved, hanem különben úgy megzabolázzák, hogy mindeneknek például lesznek“.

Ezek szerint az iskola 1603/4. és 1604/5. iskolai években nem működött.

Bocskai Medgyesre országgyűlést hívott. Az ingerült papság szenvedélyesen izgatott a jezsuiták ellen. Legeősebben szólottak ellenük a Torockó bányáiból előkerült Torockai Máté és Tasnádi Mihály, az ujonnan választott ref. püspök. Támogatóik voltak a kolozsvári bíró és követek. Most van az alkalmas idő — mondották — mikor megszabadulhatunk az „átkos paterektől“. A jezsuiták ügyét Pater Argenta védelmezte, hogy ők nem bálványimádók, nem foglalkoznak politikával. Lehurrogták, mire abbahagyta védekezését. De Bocskai nem engedett a közhangulat nyomásának, megvédelmezte őket. Egy félév múlva azonban bizonyos titkos machinációikról értesülvén „articulus nélkül“ száműzte őket Erdélyből.

Az egyház és iskola Bocskai alatt, kit a császár a választó fejedelemhez írt levelében ariánusnak mond, de aki ennek ellenére épen nem szerette az unitáriusokat, szorongattatásaiból, aléltságából kiszabadul. A Basta-korszak végén mindenütt rom és pusztulás. Az unitárius lakosságú Dézst Basta, Tordát a hajdui felégették, elpusztították. Kolozsvárt a nyáj pásztorok nélkül. A püspök, papok, tanárok idegenben bujdostak. A vezetés nélkül maradt nép között a szombatos rajongás napról-napra hódított. Torockai Máté Bocskaitól megkapván püspöki megerősítő diplomáját erős kezekkel kezd a romok eltakarításához és az építéshez. A szombatosokat kirekesztette az egyházból.

Bocskai 1606. dec. 29-én Kassán hirtelen meghalt. Holtteste Kolozsvárra vitetvén a piaci nagytemplomban tartatott 1607. febr. 7-én a gyászszertartás, hol Samarjai Márton rektor búcsuztatta. Az eget sötét felhők borították. Szakadó záporban kísérte a város közönsége a Gyulatehervárra induló halottaskocsit, melynek kerekeit az elváláskor Györgyfalva határában könnyezve ölelte.

4. fejezet.

A kollégium helyzete a 16. században.

Az iskola belső életéről, tanulmányi rendjéről, a tanárokról a 16. század folyamán nagyon keveset tudunk. Anyakönyveit, naplóit, ha voltak ilyenek, megsemmisítette az a tör-

ténelmi fergeteg, ami reánk szakadt. Ami keveset tudunk, azt is csak a város jegyzőkönyveinek gyéren folyó adataiból, vagy a jezsuita atyák levelezéseiből meríthetjük, ami természetesen nem lehet elfogulatlan és tárgyilagos ítélet alapja. Még a rektorok sorát sem tudjuk kifogástalan pontossággal megállapítani. Kénosi Tősér-Uzoni Fosztó szerint a 16. század rektorai a következők: *Molnár Gergely*, *Sommer*, *Palaeologus*, *Hunyadi Demeter*, *Pinczovita* vagy *Szent-Margitai*, *Enyedi György*, *Szent Mártoni Bálint* (Valentinus Sancto Martinates) és *Göcs Pál*. Székely Sándor szerint igazgatók 1566-tól 1600-ig: *Dávid Ferenc*, segédje *Basilus István*, *Sommer János* 1569—1573, *Palaeologus* 1569—1577 „tájig”, *Hunyadi Demeter* 1577—1579 jul. 13-ig, *Pinczovita Mátyás* 1579—1587, *Enyedi György* 1587—1592 jul. 6., *Szent Margitai János* 1592—1596, *Szent Mártoni Bálint* 1596—1600 és *Göcs Pál* 1600 május 15-től.

Ugyanígy adja az igazgatók sorát Frankl Vilmos (A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, Budapest, 1873.).

Kutatásaim alapján az igazgatók sorrendje ez: *Dávid Ferenc* 1568-tól (segédje *Basilus*), *Félegyházi Tamás* 1570—1571, *Sommer János* 1571—1573, *Palaeologus Jakab* 1573—1575 aug., *Hunyadi Demeter* 1575 aug.—1579 első fele, *Bogáti Fazakas Miklós* 1579 második felétől 1580-ig, *Pinczovita Mátyás* 1580—1585 (?), *Femmich János* 1585—1586 aug. 27-ig, *Szent Margitai János* először 1586—1587, utána *Enyedi György* 1587—1592 július 6. és *Szent Margitai* másodszer 1592—1596, *Szent Mártoni Bálint* 1596—1600 és végül *Göcs Pál* (Veress Endre Göczi Nyiró (Tonsorius) Pálnak nevezi). Működésük méltatása *Igazgatók* c. fejezetben olvasható.

Még kevesebbet tudunk a tanárokról, kiknek még hiánytalan névsorát sem tudjuk összeállítani. Ezekről l. a *Tanárok* c. fejezetet.

János Zsigmond halála után egyszerre megrendül és bizonytalanná válik a plebánus helyzete, kevesbedik jövedelme, amelyből a rektorokat is fizetni kellett s ez a körülmény éreztette hátrányos befolyását az iskolában is.

A fejedelem 1572-ben elrendelte a papok és rektor elbocsátását, mint innovatorokat. A százférfiak máj. 6. gyűlése a bírót negyedmagával leküldötte Gyulafehérvárra, hogy „könyörögjenek az ujonnanjött predikátorért s jelentsék, hogy nem olyan ember, akihez valami kétség férhessen, hogy az országnak bántására lenne, hanem jámbor tudós, kire a városnak szüksége van; a másik a rektor, ki köteles volt most is az iskolához; azok mellett a többiért is könyörögjenek, hogy Ő Nagysága ne háborgassa meg a várost a tanítók dolgában,

mert nálok nélkül nem lehetnek és nem ujságot prédikálnak”.¹ Tehát szigorú ellenőrzés alá került az iskolában a tanítás, a szószéken az igehirdetés és a sajtóban a gondolat szabad nyilvánítása. 1571 dec. 17-én a szegény és árva tanulók részére adott 250 frt dézmanegyed alapítólevelét megerősítette ugyan, de a tanárokat rendeletei megfélemlítették. Az iskola ügye elárvult. A tanítás fiatal tanítókra szállott. Az 1573 dec. 10. közgyűlés arra kéri a főbirót, *kerítsenek olyan scholamestert, aki ne legyen gyermek, hanem legyen emberszámban és becsületben, ki a város gyermekeinek tanítására és egyéb iskolában levő diákoknak bírására elég legyen. Fizetést a város a magáéból nem akar adni, mint eddig, hanem mint régente volt, hogy az abc-tanuló és sillabizáló gyermekek esztendeig fizettek 25, olvasók 50 drt, aki helyen ül, 1 frtot. Ezen kívül a plebanus úr szabad asztallal tartozik a mesternek, melyet tisztességesen kiszolgáltasson.*² Ez a fizetés-leszállítás nyugtalanságot és elégedetlenséget keltett. Kérésükre az 1574. évi jan. 27. közgyűlés az előbbi állapotot visszaállította. „Megigérik a scholamestereknek az előbbi 100 frtot, de biró uram hivassa be a tanácsba és adja elébe, hogy kétképen való fizetést nem akarnak tenni a gyermekektől, hogy a tanító diáknak is külön fizessenek a gyermekek szülői. Mert a város a mestert nem az idegen diákoknak, hanem a magok gyermekeiknek fogadja és tartja. Azért azt kívánják, hogy a mester a gyermekeket az öreg diákoknak közébe ossza be tanításra és meghagyja nekik, hogy szorgalmatosan tanítsák. Az ő jutalmuk a gyermekektől nem egyéb, mint a *sabathalis* (= szombati ajándék), azzal elégedjenek meg. Amelyik nem akarja tanítani a gyermekeket, azt a mester se tanítsa, sőt küldje ki az iskolából az aféle engedetlenkedőket; mert a meghalt kegyelmes fejedelmünk elég segítséget rendelt nekik a kvartából, kivel meg kell elégedniök.”

Ebből a közgyűlési végzésből látszik, hogy ez időben az iskola tanári kara csak a scholamesterből állott, kinek segítségére voltak a kis tanulók tanítására az idősebb diákok. Lektorokról tehát most még nincs szó. És látjuk azt is, hogy az iskola a megszületés első idejében minő nehézségekkel küzd. A mesterek a vallási üldözések és félemlítések miatt sűrűn változnak. Gyakran nincs, ki a megüresedő helyet betöltse. Keresve kell keresni a megfelelő embert.

Most amikor nemsokára képzett és lelkes jezsuita páterek kezdik meg nagy buzgalommal ellensúlyozó működésüket, ná-

¹ Jakab Elek, Kolozsvár története II. 208.

² U. o. 213.

lunk a helyzet az, hogy kevés a pap és tanár s aki van is, nem élhet kizárólag az iskolának. Magyarázatul s ítéletünk enyhítéséül említsük meg, hogy ezt a sajnálatos helyzetet különböző okok idézték elé. A papok s tanárok nem foglalkozhattak kizárólag az iskola ügyével: védelmezniök kellett az új hitet kívülállókkal szemben, maguk között is sokat vitatkoztak. Aztán nem voltak elég számmal. János Zsigmond és Dávid Ferenc tettek ugyan intézkedéseket ifjú emberek külföldön való tanulása érdekében, de Hunyadi Demeter és Theobald lektor esetén kívül nincs másról tudomásunk. Nem volt kellő gondoskodás tanárok pótlásáról. Anyagi helyzetük is megromlott. Sokszor olvasunk fizetésemelési kérésekről és tárgyalásokról.

1577 febr. 13-án a szász férfiak kérik a bírót és a tanácsot „a schola dolga felől, hogy arra és tanító személyekre viseljenek gondot, minél jobban tudják“. Hosszu időn keresztül az egyetlen intézkedés az iskola érdekében. Az 1580 márc. 12. közgyűlés panaszolja: fájó szívvel tapasztalják „egész városul, hogy az ifjúság az Istennek ígéjére előbbi mód szerint nem taníttatik és az katechizálás teljességgel megszűnt, holott szükség van az ifjúságot az Istennek tisztességére gyermekségtől fogva tanítani és abban felnevelni“, amiért kívánják, hogy „az előbbi mód szerint hívassák be plebánus uramat és hagyják meg, hogy minden vasárnap délután az régi szokás szerint mindakét templomban katechizáltasson, hogy az ifjúság az Istennek tisztességére nevedjék fel“. 1581 szept. 30-án a szász férfiak sürgetik a népnek a jezsuiták tanításától való visszatartását s az iskolákra jobb gondviselést. A plebánus tartson szász prédikátort, ne hozassa fel a szentpéterit, hanem prédikáltasson ott este-reggel, hogy „ne kényszerítettessék a község a jezsuitákhoz futni“. „Az iskolára is legyen őkegyelmének gondja, minthogy az arra való gondviselést magának kívánta, hogy az is ne panaszoljon a tanítók tunyasága miatt“.

A város számadás könyvében 1579-ről olvassuk: Az mostani scholamesternek Bálint deáknak fl. 55. Okt. 28-áról: Ugyanazon napokban fogatták meg ő kegyelmek tanácsul az mostani scholamestert. Miér hogy Bányán volt lakása, hazament marhájáért. Csürös (?) Andrást vetették alája, hogy Bányára vitte, esmét idehozta 4 lovon, fizettem neki fl. 6. Ő magának adatott velem ő kegyelmek költségére fl. 4. 1579 nov. 8-áról: Ugyanakkor jött meg az oskolamester Nagybányáról. Hoztak ide marháját 4 lovon. Fizettem a szekeresének fl. 12. Nagy János³ azt mondja, hogy az új iskolamester, ki nov. 28-án

³ Szemelvények Kolozsvár város 1579. évi közgyűlési jegyzőkönyvéből. K. Magvető, 1879. 114. l.

érkezett meg Kolozsvárra, talán Laskai János volt, De feltevését semmivel alá nem támasztja. Uzoni-Fosztó szerint Las-covius nem volt rektor, csak lektor s nem Bányáról, hanem Baranyáról való. 1585 okt. 15-ről azt olvassuk: „az iskola-mester fizetése — ki most lektor — fl. 25. Az a körülmény, hogy lektoroknak, sőt deákoknak kellett rektorként működniök s rektorokat keresve kell keresniök, arra mutat, hogy Dá-vid Ferenc elítéltetése nagy riadalmat okozott, nagy félelmet vert a lelkekbe s nagy zavart és fennakadást okozott az iskolai közszolgálat ellátásában az, hogy nem voltak kellő számban tudós férfiak, vagy nem vállalták a nemsokára erőre kapó jezsuitákkal szemben a küzdelmet.

Ez az alapos kifogás alá eső állapot csak nem akar megszűnni. A panaszok tovább tartanak. 1585. évi jan. 15. közgyűlés már szükségesnek látja az iskola felügyeletével két tagot megbizni: „Vették észre városul, minémű nagy gondviseletlenség van a scholában a tanítók miatt, ki immár ugyan egy néhány időtől fogva volt, hanem az jött immár be, hogy *tanítványok tanulásnak okáért a jezsuitákhoz mennek*; kérik azért a tanácsot, hogy erre legfőbb gondot viseljenek s a scholának látogatására maguk közül kettőt válasszon ő kegyelmek, kik minden hónapban meglátogassák és a hanyag tanítót megdorgálják“. Ugyanez évi nov. 25. közgyűlés újból visszatér e tárgyra, ami azt mutatja, hogy nagy volt a baj s az iskola ügyét a bíró és tanács felügyeletére bizza, hogy a püspökkel is szólván, legyen rá mindenképen gondviselésök“. A baj minden intézkedés ellenére tovább tart. Az 1588. jul. 8 közgyűlés jegyzőkönyvében olvassuk: „a schola is *lektor nélkül szükölködvén immár majd két esztendőől fogtán* pusztulásba kezdett ereszkedni“. Erre a határozatra történt, hogy kiküldötték Jacobinus Bernárdot Magyarországra, esetleg külföldre a fejedelem engedélyével 1588 szept. 14-én: „Kolozsvár város bölcs és előrelátó polgárainak nagy szüksege lévén *ifjuságuk tanítása végett egy tudós és érdemes férfiura*“. E menedéklevél külső lapján ez az egykorú írás van: Johannes Erasmus hivatalja ex annuentia principis lött“.

1590 január 30-án a város számadás könyvében ezt olvasuk: Die 30. Januarii az quarta dolgát mindenképen eleitől fogva szorgalmatosan és híven eligazítván, az sok adósságokat, melyeket költött az város az idegen országokban taníttatott alumnu-sokra és az scholabeli professorokra, kik *most sokan tartatnak*, mind megfizetvén, annyi pénzt találtak készen fl. 487. Ugyanez év aug. 14.-éről olvassuk, hogy *négy professor van*, négy kollaborator és két kántor és sok a költség „az alumnu-sokra, mind, akik idegen országokban s mind, akik itt a scholá-

ban taníttatnak". Ebből látjuk, hogy a helyzet a városi tanácsok sürgetése s anyagi támogatása mellett lassanként javult s a 80-as évek végén már öntudatra ébredtek, hogy a jezsuitákkal a versenyt csak az iskola minden irányú támogatása által vehetik fel. Kétségtelen, hogy az az akció, melynek eredménye volt a jezsuitákat kitiltó medgyesi országgyűlés határozata, szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kollégiumban a helyzet a tanárok száma tekintetében, megjavult. Hasonló volt a helyzet a reformátusoknál is. Pokoly a Bethlen-korabeli viszonyokat rajzolva, e helyzet láttára mondja (id. m. II. 63. l.):

„Tény az, hogy az utóbbi 20—25 esztendő óta az erdélyi protestánsizmus szellemi színvonala hanyatlani kezdett. Reformátusok és unitáriusok egyaránt képtelenek voltak arra, hogy szellemi munkásokban előálló szükségleteiket hazai emberekkel fedezzék. Amint János Zsigmond, Báthori István és Kristóf korabeli egyházi férfiak, a reformáció hős bajnokai, kik még Luther, vagy Melanckton korában a külföldön járva, alapos tudományosságra, széles látókörre tettek szert, kidőlnek: az itthoniak közül kevesen lépnek nyomukba. Az unitáriusok kolozsvári jeles iskolája nem egy időben igazán szomorú képet mutat. A nagy bujdosók eltávoztával alig van neves ember az élén; pedig a város is gazdag volt, az iskolának is volt vagyona. Sokszor szinte lámpással keresték a jó rektorokat és most a reformátusokhoz, majd a külföldre fordultak, hogy az iskola tekintélyét fenntarthassák.”

Jakab Elek valószínű feltevése szerint a kollégium tanulmányi rendszere ugyanaz lehetett, mint a szebeni szász gimnáziumé. Némely része még az ő korában, 1830—48 között is fennállott. A tanítás és tanulás súlypontja a latin és görög volt, ehez kapcsolódott a vallás. A kollégium élén a rektor állott, ő választotta vagy ajánlta a lektorokat, vezette, ellenőrizte a tanítást. Volt mellette rendszerint 2 lektor, 2 kollaborator, néha több, néha kevesebb és 1 kántor. A tanítás ideje úgy volt beosztva még az ő korában is, hogy a rektor teológiát tanított télen, nyáron jó reggel és ebéd után az első órán. Ezután a lektorok következtek, az öregebb választhatott, hogy reggel, vagy délután tanítson. Az ifjabb lektor rendszerint d. u. olvasott a rektor után. Télen olvastak a reggeli ima (preces) előtt is. A kollaboratorok 9-től d. u. 4-ig tanítottak. A tanítás még az ő korában is reggel 5 órakor kezdődött. A kántor 12—1-ig tanított éneket, — és vezette az éneklést a templomban és temetéseken (chorus). A játék és testgyakorlás ideje szerda, péntek, szombat délután.

A város jegyzőkönyvében, vagy egyházfiak számadásában ahány adatot, vagy feljegyzést olvashatunk iskolai belső

javításokról. néhány könyv beszerzéséről, fizetések kiadásáról. 1579. ápr. 25-én Kőműves Ferenc regestrumában: a scholabeli deákok egy este éneklének az szálláson, attam nekik dr. 16. Máj. 29-én: Eppel Jánosnak, az magyar prédikátornak, az *oskolamesternek* attam fl. 3. Az lektornak attam miért hogy beteg volt, felesége is vele volt fl. 2. Nov. 3-án: Az nagytemplomban az szász deákoknak az éneklő könyvet ujonnan megírták, fizettünk fl. 2 dr. 50. Az nagytemplom felett való, mivel az tanítóra csengetnek, vettünk szíjat dr. 5. 1581-ben: Az magyar deákoknak írtunk egy éneklő könyvet, kiért is fizettünk az deákoknak érette fl. 2. 1584-ben az *iskolamesternek* — fizetnek meg — *ki most lektor*, tölt vala ki fél esztendeje a mesterségében Szent András napján. Ápr. 9-én az óvári scholában a segrestyét auditoriumnak rendezték be. Szept. 14-én a lektor Bálint deák házában mázas kályhát tétet, melyet ad 5—5 pénzért, teszen mindenestől fogva dr. 74, csinálásától dr. 35. 1590. febr. 25-én: Franken számára csináltattak egy könyvnek pulpituust s egy fogast; a szász kollaborator „házára” lakatot. 1593. máj. 11-én: Az Óvárban való folyamra való költség, mely az föld alatt az scholán által megyen: 2 Decembris alkuttam mingyárást meg az kőműves német Bálinttal az folyamnak teljességgel végbenviteléig minden napra dr. 25. Okt. 30-án: A scholára lantornát csináltattunk dr. 4. 1594 febr. 19-én: Heltai Gáspárnak fizettem, hogy az oskolához az legieseket (leges?) nyomtatta, fl. 2. 1596 máj. 3-án a könyvtár felett a héjazatot csináltatták meg. 1597-ben többször van kiadás Bogátnak Lamek nevű fia szükségeire: papirosra, ágy- és ruhane-műre, asztaltartására János kántornál.

1598-ben márc. 16-án az egyik scholabeli szobát, melyben a professzorok laktanak, padimentomoztatták, a gyermekek két klasszisában a széket megszegezgették, ment ezekre mindenestől 300 lécszeg, dr. 48. Abba egy asztalt és két hosszú széket öt ablakrárával egyetemben hogy csináltattunk, fizettünk asztalos Lukácsnak fl 1 dr 95. Ápr. 2-án: az gyermekek az scholában az kiből isznak, csináltattunk 2 esős csebret d. 40. Ápr. 4-én: A deákok meggyülnek, nem férnek a kamarában, csináltatnak a sütőházban egy asztalt és egy hosszú padot, fizettünk asztalos Lukácsnak 90 dr. Jun. 16-án: Miklós deákot lektorkeresni küldik Besztercére 32 dr. Nov. 2-án: a gyermekek auditoriumában, a scholamester, lektorok és kántor házakban megfoltozzák a kemencét. Nov. 14-én: a magyar lektor házába csináltattunk egy hosszú széket d. 15, a magyar kollaboratoréba egy asztalt, fizettünk asztalos Lukácsnak d. 50. 1599 febr. 22-én a grádicsok alatti szobában a kemencéket megcsináltatták „a deákok sokasága miatt”. Okt. 24-én „mind-

két hallteremben“ megcsináltatták az ablakokat. 1599 jun. 9-én vettek Thesaurus linguae Latinae-t 2 kötetben 8 frt 6 p-ért, mivel akkor egy ökröt lehetett venni. Oldalt az volt a számadásba írva, hogy az inventariumba beirandó, miből következik, hogy az iskolának akkor már nagy könyvtára volt.

Alljon itt még két adat e korszak történetéből. 1585—86-ban nagy pestis dühöngött Kolozsvárt. Ezért 1586 májusában a városi közgyűlés végezte, hogy az iskolában a tanítás szünjék meg, a gyermekek legyenek atyjuk házánál, míg megszűnik a nagy veszedelem. A jul. 6.-i közgyűlés látva, hogy 8 temető és sirásó nem elég, még 8 embert fogadott fel. *Ekkor keletkezett a mai köztemető.* Femmich rektorunk 1586 aug. 27-én halt meg pestisben.

1602-ben a dúló háború miatt megint pestis volt. Márc. 6-án megtiltják a templomokban való temetkezést, mert a hívek megirtóztak és megszűntek a templombajárástól is, mert a holttesteket gyakran hányják sokak lelki fájdalmára.

5. fejezet.

Háromszéki unitárius eklézsiák a ref. püspök vizsgálata alatt.

Hogy az unitarizmus János Zsigmond és Dávid Ferenc halála után aláhanyatlott, annak több oka van. Belső, tanbeli oka az, hogy Dávid Ferencnek nem adatott meg, hogy az unitarizmus egész tanrendszerét teljesen kifejthesse. Ebben meggátolta mártir-halála, melyet az unitarizmus központi gondolata, az egyistenhit hirdetéseért kellett elszenvednie. Egyik külső oka az unitarizmus meggyöngülésének a háromszéki unitárius egyházközségeknek az unitárius püspök hatásköréből való elvonása és az ortodox püspök vizsgálata alá bocsátása. Ez alaposan meggyöngítette az egyházat, papok állottak át, eklézsiák ingottak meg. A szivekben a jövő iránti hit megrendült. Több mint 70 esztendőn keresztül állottak ezek az eklézsiák a ref. püspök fennhatósága alatt s ha e hosszú időn át mégis maradtak meg eklézsiáink, az csak a vallásban rejlő belső erőnek tulajdonítható, amely összekapcsolta a háromszéki és a többi egyházkörök unitariusait. Mert a hosszú időn át unitárius püspök oda nem tehetette be a lábát.

Erre nézve egyháztörténelmi tankönyveinkben sok téves adat forog közkezen, azért kissé részletesebben foglalkozunk vele.

Bethlen Gábor trónraléptekor esküvel fogadta, hogy „minden rendeket személyválogatás nélkül szabadon megtart religiójukban és annak szokott exercitiumát az articulások tartása szerint“. Esküjét meg is tartotta, sőt ahol lehetett, az articulásokon enyhített és lazított is. Pl. az 1610 évi besztercei országgyűlés katholikusok elleni határozatán enyhített, mikor megengedte, hogy a jezsuiták Kolozsmonostorra visszatérhesenek s a zárdát és templomot birtokukba adta. Az 1614. évi medgyesi országgyűlés kimondotta, hogy minden bevett vallások püspökei és szeniorai, „kiki mind az ő szokott vallásában, recepta religióján valókat mindenütt az országban szabadon vizitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák“. Elfogulatlan, szabadelvű kijelentés, megfelel esküje fogadalmának. Valamint az a privilegiumos levele is, melyet ugyanez év aug. 10-én bocsátott ki s melyben a háromszéki ref. és unitárius papság kérelmére bizonyos szabadalmakat ad, melyek az egyházi szolgák tehermentességére, az egyházkormányzásra s az egyházi rend függetlenségére vonatkoznak. Fájdalommal tapasztalja — úgymond — hogy mai napság a professzorokat s más tudós embereket nem becsülik meg kellőképen s a fejedelmek ajtai nehezebben nyílnak meg előttük, mint a hízelgők előtt. Úgy értesült, hogy a székely székekben lakó ref. és „ariánus“ felekezet esperesei, papjai és tanítói, akik eddig sikeresen nevelték a népet, mostanság kiváltságaikban sokszor zavartatnak, sőt polgári és hadi terhek viselésére kényszerítettnek. Torjai Székely Péter, Koppáni István (unitárius) és Leerde János esperesek kérésére rendeli:

Minden pap és iskolamester mindenféle rendes és rendkívüli adó alól mentesek legyenek. Ezek özvegyei is élvezik e kiváltságot. Az egyházkörökben évenként egy előjáró hivatalos vizsgálatot tartson. Az eklézsiák előjárói 15 naponként törvényeik s egyházi ügyeik intézésére gyűlést tartsanak. A harmadik pontot szóról-szóra idézem:

Partes ipsae in uno corpore licet diversa habeant munia. nihilominus tamen ad conservationem totius corporis omnes earundem partium actiones tendere videmus. Unio et concordia ab omnibus sanis et piis hominibus non solum laudatur, verum perpetuis enchomiis quoque extollitur. Inde ab initio, quo singulari dei beneficio propulsis tenebris inspirante gratia spiritus sancti praemissae ecclesiae tam orthodoxae, quam unitariae religionis illuminatae exstiterunt, orthodoxa et unitaria religio in ipsis ecclesiis libera fuit. Ipsi autem ministri et rectores, licet diversae exstiterint religionis, attamen mirabili concordiae nexu uniti, dependentiam unusquisque habuerit a suo episcopo et seniore, unione eorundem salva tamen rema-

nente.“¹ E fejedelmi levél szerint tehát minden pap és mester a saját maga püspökétől és mesterétől függött.

E „csodálatos egyetértés“ úgy keletkezhetett, hogy Mihály vajda és Basta rémuralma alatt a kolozsvári központtól távol- eső vidékeken, a Székelyföldön s különösen Háromszéken és Erdővidéken levő eklézsiák felügyelet, vizsgálat és ellenőrzés nélkül maradtak. Ennek a helyzetnek lett a következménye az, amiről a Katalin által 1630-ban elrendelt tanukihallgatásokból értesülünk, hogy az ottani eklézsiák szabadon hívhat- tak magoknak papokat és mestereket. Megtörtént nem egyszer az is, hogy egy ekléziában unitárius pap volt és ref. mester, vagy megfordítva. Állások üresedése alkalmával ref.-t hívtak oda, ahol azelőtt unitárius pap volt s ugyanígy mestereket is. A papok és mesterek békességben éltek még abban az eset- ben is, ha különböző felekezetekhez tartoztak. A két felekezet tagjai sok helyen ugyanazon templomba jártak s egy isten- tiszteletet hallgattak. A felügyeletet és egyházkormányzást mindenik fél felett saját előljárósága gyakorolta. Ezt az álla- potot a szükség hozta létre s a ref. és unitárius esperesek kérésére a fejedelem megerősítette, szentesítette.

Bethlen ezzel a privilegiumos levéllel vallási elfogulatlan- ságának jellemző bizonyítékát adta. A két vallás hívei között eddig is fennállott és nagy elismeréssel kiemelt egyetértést és barátságot — mondja Pokoly — még szorosabbá tette s „oly szoros kapcsolatot létesített, mely *communitas* néven száza- dokon keresztül fennmaradt“. (Id. m. 2. 59.).

Ez a meleg barátság és szoros egyetértés azonban nem sokáig tartott, sőt az is kérdéses, hogy a valóságban megvolt-e egyáltalában. Legalább is erre mutat az a Bod Péternél² olvas- ható adat: „Megállapított, hogy a ref. püspök bizonyítványa nélkül még az unitáriusok közé sem vehető be papságra. Ilyen bizonyítvány az árkosi unitárius pap részére a következő: „Tasnádi Mihálytól, a szentháromságot valló eklézsiák püspö- kétől a tudományban és erkölcsökben ünnepélyesen megvizs- gáltatván bevételre a törvényt és evangeliumot tanítók, az üdvözítőtől szerzett szentségeket kiszolgáltatók közé a mi tisz- telendő testvérünk Márkosfalvi Dávid. Amit bizonyít az egyház közpecsétjével és annak püspöke aláírásával megerősített e levél. Kelt Kézdivásárhelyt (Vásárhelyini Sicularum) 1614 jan. 16. Michael Tasnádi superintendens“. Bod ezt az adatot az „árkosi eklézsia levelesládájából“ közli.

Ebből úgy látszik, hogy nem minden pap függött a saját

¹ Ker. Magvető, 1906, 22—30.

² Historia Unitariorum in Transylvania, Leiden 1781. 182.

maga püspökétől és hogy az az egyetértés a valóságban nem volt meg. A Bethlen adománylevelének „*ut vocant Arianæ religionis*” kifejezését Uzoni—Fosztó gyűlöletes célzatúnak mondja, melynek mását más kiváltság-levelekben nem leli. Ennek sértő hatását Péchi Simon kancellár és Bölöni Gáspár titkár, mindketten unitáriusok, kissé letompítják a hozzáadott magyarázattal: „*unum verum deum et mediatorem J. Chr. profitentes*”.

Bethlennek ez az elfogulatlan pártatlansága nem sokáig tartott. Az 1618. évi fejevári országgyűlés törvényt hozott a „zsidózás” terjedésének meggátlása és a „zsidózók” megbüntetése tárgyában. Mert felmerült az a kérdés, kik hát a szombatosok? Ezek, mikor veszély fenyegette őket, mindig az unitáriusok között húzták meg magukat. A szombatosok kikeresése végett az unitáriusok a fejedelem rendeletéből még azon év nov. 11-én Erdőszentgyörgyön zsinatot tartottak, hol a fejedelem képviselőjében udvari papja Keserői Dajka elnökölt. A szombatosok kikeresését nem az unitárius püspök végezte, hanem maga Keserői vette a kezébe. 1619-ben ment végbe ez a híres „megcirkáltatás”, midőn Dajka nem elégedett meg a szombatosok kikeresésével, üldözésével és ref. hitre térítésével, hanem „az egész székelységet, kiváltképen Háromszéket a melléje adott *bracchium* által az ellenkezőknek (= unitáriusoknak) nagy méreg bosszúságokra megcirkáltatá”. (Geleji Katona, Titkok titka) s unitárius eklézsiákat a ref. vallásra áttérésre kényszerített. S mindez történt egy félszázaddal később, hogy Tordán a feltétlen vallásszabadság elve törvényben kimondatott.

E püspöki vizsgálat viharai alatt Radecius püspök nem mozdult ki Kolozsvárról. Emiatt vádolják is őt félelemmel és hanyagsággal. Szent-Ábrahámi nem foglal ellene álláspontot. Uzoni—Fosztó határozottan védelmére kél s előadja, hogy 1622-ben súlyos pestis dühöngött Kolozsvárt. Márc. 4-én meghalt Göcs Pál plebánus, okt. 27-én Lisznai Gervasius magyar pap, dec. 2-án Broser János szász pap, aztán sok unitárius szenátor. A reformátusok közül is sokan, köztük maga a fejedelem neje, Károlyi Zsuzsánna és Gyöngyösi András ref. pap, „a sátán angyala”. Radecius nagy bánattal nézte ezt a pusztulást, de nem tétlenül, amint zsinati összehívó levelei mutatják. 1623 jun. 25-re Ádámosra hív össze zsinatot. Soraiból kicsendül az a gondolat, hogy talán őt éri a szemrehányás, ha nem tarthatnak kellő időben zsinatot, de az is, hogy minden felől veszélyek tornyosulnak feléjük, melyektől csak az isteni hatalom mentheti ki őket. Következő évi zsinatot összehívó levelében megint fájdalommal mondja, hogy „ki vagyunk téve a világ gyűlöletének és megvetésének és veszélyben van

eklézsiánk állapota a világ fiainak istentelen és ártalmas kívánságai miatt".

E híres „megcirkáltatás” lefolyását és főleg eredményét különbözőképen állapítják meg egyháztörténetírók. Unitárius írók, mint Uzoni—Fosztó, Szent-Ábrahámi s utánuk mások is 62170 unitárius eklézsia áttérítéséről beszélnek s ez van ma az unitárius köztudatban, sőt iskolai kézikönyvekben is. Pokoly ezzel szemben „legfeljebb” 8—10 unitárius egyházközség bekebelezését engedi meg. Szerinte e vizsgálat eredménye nem az, hogy 70 unitárius eklézsiát áttérítettek, hanem az, hogy „az olyan helyekről, hol az 1614. évi unio-okmány alapján ref. gyülekezetekben unitárius pap, vagy mester volt alkalmazva, ezeket innen karhatalommal is eltávolította”. Ami nem egyházfoglalás volt, hanem „a felekezeti egyházak határainak szilárd megvonása”. De — mondja tovább — az 1614. évi privilegiumban foglalt kapcsolat alapján kieszközölte a fejedelemtől, hogy a háromszéki unitáriusok, a dogmaticumokat kivéve, minden tekintetben a ref. püspök alá vettessenek. Az a 8—10 unitárius eklézsia, mely akkor Háromszéken fennállott, a privilegium erejével, *de azért mégis kellő indok nélkül*, mintegy bekebeleztetett a ref. egyházba s itt is maradt 1693-ig. A 62170 unitárius eklézsia „elrablása”, miről unitárius egyháztörténetírók mesélnek, nem egyéb, mint legenda, mely semmi történelmi okmánnyal bizonyítva nincs.³ És a sérelem nem a 62 eklézsia elrablása, hanem az, hogy „unitárius pap trinitárius gyülekezet lelkésze nem lehet”, amint az unitáriusok 1620-ban megkeresték a ref. zsinatot: „hogyan az unio in omnibus punctis et clausulis megtartassék. Ac perinde liberum legyen ezután is trinitaria ecclesiába transmigrálnunk, mikor vocationk vagyon, aminthogy a trinitárius atyánkfiaink is anti-trinitaria ecclesiába, amint ekkedig volt”. Amire a ref. zsinat azt felelte, hogy az unio tartassék meg, de a transmigrálás nem engedtetik meg, „bátor hivatala legyen is a tudatlan községtől”, hanem csak ha teljességgel religiojukat mutálni akarják”.

E vitás kérdésben a történetírók figyelmét kikerülte Szent-Ábraháminak egy megítélésünk szerint nagyon fontos megjegyzése, az t. i. „hogyan a háromszékiek nem voltak eléggé forgottak, gyakoroltatottak a keresztény vallás ágazatiban az unitáriusok szerint”. (Egyháztörténelem 476. l.) Mit jelent ez?

Ez eklézsiákban megjelenik a ref. fejedelem főpapja katonai karhatalommal s az állami hatalom minden jelvényével. És vizsgáztatni kezdi a papokat a keresztény vallás azon fogós kérdéseiről, amelyek az unitárius és református felfogást elvá-

³ Az erdélyi ref. egyház története. III. 72—73. l.

lasztják s melyek főleg a Jézus istenségére vonatkoznak. Felteszi a kérdéseket olyan célzattal, hogy kivánt feleleteket kapjon rájuk. És a „nem eléggé forgott és gyakoroltatott“ papok feleleteket adnak, melyek értékelhetők így is, úgy is s az értékelő és a végzést megfélebbezhetetlenül kimondó: a ref. püspök, akinek a háta mögött a karhatalom. Azoknak a papoknak csupa Luthereknek, vagy Dávid Ferenceknek kellett volna lenniök, hogy a „vallás ágazatiban“ szabatos és félremagyarázhatatlan feleleteket adjanak s az erkölcsi bátorságnak olyan fokával birjanak, amely az „itt állok, másképp nem tehetek“ keresztjét is vállalja.

Ha Bethlennek annyira magasztalt elfogulatlansága „nem számítás és nem mesterkéeltség“ volt, amint Pokoly mondja, akkor szilárdan meg kellett volna állania az 1614. évi álláspontján és nem lett volna szabad megengednie unitárius eklézsiáknak a ref. püspök hatósága alá bocsátását, még akkor sem, ha udvari papja csábítja erre.

Bethlen halála után az unitáriusok Katalinhoz fordultak. Rendeletére vizsgálatot tartanak 1630-ban tanukihallgatásokkal Szent-Iványi Henter András, Kőröspataki Kálnoki István és Kilyéni Székely Boldizsár. Kihallgatnak 58 tanut, köztük idős embereket, akik jól emlékeztek még Dávid Ferenc és Hunyadi Demeter püspökök idejére. A felvett jegyzőkönyv alapján 1630 ápr. 20-án rendeletet ad ki Katalin, melyben elmondja, hogy mindkét fél előadta a maga előterjesztését s az unitáriusok súlyos sérelemnek tartják, hogy a székely székeken levő unitárius eklézsiák a ref. püspök hatósága alatt legyenek. A másik fél azt állította, hogy ez a dolog régi és soha meg nem szakadt rendje. Hogy minden egyenetlenséget megszüntessen, rendeli, hogy „a székely székeken levő unitárius eklézsiáknak ezután legyen saját vallású esperesük, ki azonban ismerje felsőbbségének az orthodox ref. vallású püspököt, mint eddig, úgy ezután is. Mikor a ref. püspök vizsgálatot tart, az unitárius esperes legyen mellette, kinek teendője a saját vallású papok vizsgálása a vallás dolgában és a ref. püspök őket vallásukra néző dolgokban ne examinálja. Unitárius papok rendelését ne a ref., hanem az unit. püspök végezze. Ha a vallás és a lelkiek dolgában vizsályok keletkeznek, azokat az unitárius püspökhöz kell felebbezni. A közigazgatás minden más kérdésében a ref. püspöktől függjenek.“⁴

Keserői püspöknek ez a rendelet kapóra jött. A háromszéki unitárius papokat Enyedre zsinatra hívta, kivetvén reájuk a taksát is. Erre az unitáriusok Rákóczihoz kérést intéztek,

⁴ Ker. Magvető, 1884. 351.

melyben hivatkozva Katalin rendeletére, előadják, hogy Keserüi püspök azt „messze kiterjedett értelemre vivén“, az unitárius papokat zsinatra hívta Enyedre. Elmondják, hogy az unitárius püspök barátságosan kérte a reformátust, hogy „bennünket azzal ne bántana és ne terhelne, de reménységünk kívül ezt meg nem nyerhette“. Kérik azért Őnagyságát, hogy „az ország uniója szerint illendő magyarázattal való világosítást tétetni“ méltóztassék.

A fejedelem 1631. jun. 27. válasza rövid és velős: „Amint Kolozsváron elrendeltetett és eligazított a terminuson, mindkét fél ahoz tartsa magát sub poena calumniae“. A kérelmezők hiteles magyarázatot kérnek a fejedelemtől arról, hogy kell-e nekik lelkiismeretük ellenére a kálvinista zsinatra menni és ott rendeletet kérni az egyisten tiszteletére a három Istent tisztelő püspöktől s akkor a fejedelem azt feleli: „mint a kolozsvári terminuson eligazított“.

Keserüi a háromszéki unitárius papokat ezután is az ország legtávolabbi részébe hívta zsinatra, különböző cimeken taksákat vetett ki rájuk, gazdaságuktól elvonta. Ez az állapot tartott a következő ref. püspökök alatt is s az unitárius püspökök nagy gondot adott a zsinatok helyét és idejét úgy kiválasztani, hogy a háromszéki unitárius papok a mi zsinatjainkon is megjelenhessenek, t. i. úgy, hogy a kálvinista zsinat helyéhez közeleső unitárius eklézsia legyen a zsinat helye. Sőt megtették a reformátusok azt is, hogy sérelmük gyanánt elpanaszolták a fejedelemnek, hogy a háromszéki unitárius esperes és papság az 1630. évi ítélet ellenére nem akar a református püspöktől függni, zsinatjaira járni.

Az unitárius püspök egyházlátogatási jogának megszorítását tartalmazza I. Rákóczi két oklevele. Rákóczi 1642 április 14-én Beke Dániel püspök részére kiadott levele, melyben a püspöki látogatást szabályozza, felhatalmazza a püspököt, hogy látogassa meg az unitárius eklézsiákat Erdélyben mindenütt, „kivéven a Sepsi, Kézdi és Orbai székeleyeket, ahol eddig is az unitárius eklézsiáknak meglátogatása és megvizsgálása bizonyos korábbi egyezés következtében az orthodox vallású püspök kötelessége volt és most is azé“;⁵ azok papjait, az iskolák rektorait a vallásból és erkölcsökből megvizsgálja, hibáit megfeddje s ha joga van rá, megbüntesse; az egyházi birtokokat a papok jövedelmével együtt kinyomozván, visszaadassa, mindent törvényes állapotába és gyakorlatába visszahelyezzen; a templomokat s népiskolai épületeket építtesse fel, vagy javíttassa ki. A hamis tudományt valló és ta-

⁵ Jakab Elek. Az unitarizmus aláhanyatlása János Zsigmond választott király és Dávid Ferenc halála után. Ker. Magvető, 1896.

nító papok és mesterek helyébe alkalmas, jámbor és a szent szolgálat teljesítésében hív és buzgó papokat nevezzen ki.

Ugyanez a kikötés szerepel 1642 jul. 26-i püspöki megerősítő levelében is, melynek feltételei: *quod majorem et amplio rem a uthoritatem, nisi eam, quam hactenus usurpasset, visitationemque liberio rem in posterum quoque sibi vendicare, reservare, tribuere nullatenus praesumere intendet, praesertim vero in ecclesiis trium Sedium Siculicalium Sepsi, Kézdi et Orbai, aliisque locis, inter nostrae religioni addictos homines. Cui quidem conditioni reliqui succedentes episcopi sese per omnia accomodare tenebuntur. Quod in a uthoritatis praerogativam officiumque episcopi nostrae religionis orthodoxae, nulla via aut quocis sub praetextu sese ingerit aut immiscet.*

A püspöki megerősítő oklevél harmadik pontja: hogy hallgatóit és híveit az 1638. évi dézsi országgyűlésen megállapított norma szerint oktatja és igazgatja s attól a zsidósásra, vagy más tévelygő szektára térni és eltántorodni nem engedi.

Rákóczi 1647 május 10-én Sikó István, Dálnoki Balázs, Besenyei Kövér Miklós és Szent-Iváni Gergely esperesek kérésére megerősíti Bethlen 1613. évi adománylevelét, de még öt pontot tett hozzá, melyek a vacans rektorokra, a quindennis székekről igazoltan elmaradás elfogadására vonatkoznak s belső emberek gyermekeit, ha nem egyházi szolgálatban vannak, adózásra s katonáskodásra kötelezik. Negyedik pontja így szól: „*Quod ministri (ut vocant) unitarii in tribus illis praefatis sedibus Siculicalibus commorantes, eo, quo jam nunc ex communi regnicolarum constitutione in usu est, a modo de hinc quoque successivis semper temporibus dependentiam suam quod moralia seu externam disciplinam a superattendente orthodoxo habeant; eique soli, non vero unitario, ipsorum superattendenti visitandi ipsis potestas concedatur; verum si quid ipsis cum eo negotii, in rebus religionem ipsarum concernentibus, interveniat, suo illum loco requirere debeant*”.

Az unitárius papok tehát kifejezetten a ref. püspök hatósága alá rendeltettek. De megengedték nekik, hogyha valami dolguk van vallási kérdésekben, az unitárius püspököt saját lakóhelyén — Háromszékről Kolozsvárra az akkori biztonság mellett és közlekedési viszonyok között! — felkereshetik. Csulai György püspök a sepsi, kézdi, orbai és miklósvári, udvarhelyi és alsófehérmegyei rektorok és unitárius esperesek, papok és mesterek nevében kérte Bethlen és I. Rákóczi levelének megerősítését II. Rákóczitól, ki 1654 jul. 13-án teljesíti.

Az unitáriusok 1659 elején Barcsay fejedelemhez intézett kérésükben elpanaszolják többek között azt is, milyen nagy

sérelmük, hogy a háromszéki unitáriusok a ref. püspök direkcója alatt legyenek, „mely miatt az unitárius püspök őket soha in negotio religionis is nem vizitálhatta, mert arról arceálták”. Barcsay azt írta a kérésre, hogy keressék meg akkor, mikor az országgyűlés össze fog ülni.

Azonban még több, mint 30 évnek kellett lefolynia, míg ez a képtelen helyzet megváltozott. 1622-től 1692-ig, tehát 70 évig az *episcopus calvinianus moralis* nem engedte be az *episcopus unitarius spiritualist* Háromszékre.

Mikor aztán Erdély az osztrák-ház uralma alá került s a királyi gubernium felállított, ez 1692 márc. 15-én bizottságot küldött ki a négy vallás megbizottjaiból Kolozsvárra, hogy a vallásügyeket rendezze. Akkor az unitáriusok a többi között azt is előadták súlyos sérelmük gyanánt, hogy több eklézsiájok nem az unitárius, hanem a ref. püspök hatósága alá van vetve s kérték saját püspökük alá rendelését. Bánffy György gubernator 1692 nov. 26-án megadja az engedélyt Almási Mihály püspöknek, hogy a háromszéki eklézsiákat is vizsgálja, a papokat examinálja, gyűlésbe hívja stb.

Almási 1693 febr. 1-én általános vizsgálatot tartott Nagyajtán kezdvén munkáját. Az első zsinatot Bölönben tartották 1698 jun. 1-én.

6. fejezet.

A dézsi egyesség és a szombatosok.¹

Az unitárizmus hanyatlásának második mélyreható oka a szombatosság volt. A szombatosság legelső alakjában „zsidózás” és eredete Dávid Ferenc utolsó vallásáig vezethető vissza. Ez a „zsidózás” azonban még nem szombatosság. A zsidózás elméleti tan, melynek gyakorlati következményei a keresztség elvetése és az úrvacsora lenézése. Az úrvacsora ideje akkor nem volt pontosan megszabva. Ritkán éltek vele, mert Pál apostol írásaiból nyilvánvaló, hogy tetszésükre volt bizva, mikor éljenek vele s mikor ne: „Valahányszor eszitek és isszátok”. A csecsemők keresztelését is elhagyták, mert a dézsi egyesség parancsolja, hogy megint gyakorlatba kell venni. Socinus senkit sem keresztelne meg, míg a hitvallás és keresztelés megértésére meg nem ért.

Ez a zsidózás szombatossággá csak akkor lett, mikor az elmélethez a szombat megülésének gyakorlata járult.

¹ Szilágyi Sándor: Az unitáriusok 1638. évi üldöztetésének s a dézsi complanationak történetéhez. Ker. Magvető, 1874. — Gál Miklós: A dézsi komplanáció létrejötte és hatása. U. o. 1912.

Gerendi János főúr környezetében megtaláljuk e gyakorlatot s tudjuk, hogy a szombatosokat „gerendisták“-nak is nevezték. Szánthó István jezsuita atya egyenesen Gerenditől származtatja őket. Pokoly meg világos összefüggést lát Dávid Ferenc utolsó vallása és a zsidózás között. De a zsidózás nem állapodott meg a szombatnál, bizonyos állatok, faggyú tilalmánál, hanem áttért a Mózes törvényei megtartására. És innen számítják a szombatosságot Eössi András nevével kapcsolatban. Péchi Simon, Báthori Zsigmond, majd Bocskay kancellárja nagyban emelte a szombatosság hírét s nevelte híveinek számát. Már igen bátran léptek fel s kezdtek nem törődni az innovatio tilalmával. Udvarhelyt az „ariánusok“-kal kezdtek gyűléseket tartani, „mely ennek előtte nem volt“. Rákóczi Zsigmond már 1606 márc. 7-én eltiltotta e gyűlésezéseket. Aztán kezdtek veszedelmesek lenni az unitáriusokra, mert fogyasztották számukat s rossz hírbe hozták őket. A Krisztus nemimádásának tana s bizonyos más egyezések őket is a szombatosság gyanujába keverhették. Hiszen Bod Péternél azt olvassuk, hogy az unitárius papoknak a ref. püspök alá rendelésének oka az volt, hogy az unitárius papok a kis gyermekeket vagy nem keresztelték meg, vagy Ábrahám, Izsák és Jákob istenének nevében kereszteltek. Ezért az 1606. évi kolozsvári zsinat a judaizánsokat kizárta az unitáriusok kebeléből és társaságából.

A szombatosokról kifejezetten az 1610. évi besztercei országgyűlésen van szó; azokról az innovatorokról, kik „sidó hitet és sidó ritust követvén, Isten ellen való káromlásokat szólnak“ s elrendelik, hogy „efféle religiön valókat az jövőendő gyűlésre citáltassa Felséged, holott ha ad meliorem mentem nem redeálnak, törvény szerint büntetessenek. Interim a papok, kik káromlást szólottanak, tisztességes custodia alatt tartassanak“. A szombatosság mind jobban közeledvén a zsidózás felé, „botrány volt Európa szemében“, mondja Pokoly (id. m. II. 67), ki elismeri, hogy a ref. egyház „ez ügyben nem nélkülözte a teologusok ismeretes türelmetlenségét“. 1618-ban nyilvános disputációt tartottak az unitáriusok és reformátusok között Gyulafehérvárt, a fejedelem jelenlétében. Az utolsó hitvita ezelőtt egy félszázaddal tartatott Vásárhelyt János Zsigmond előtt. De mennyire más volt akkor a helyzet! Akkor mi voltunk felül s a reformátusok leszorítása volt a szándék. Most felcserélődött a szerep. A reformátusok a támadók s az unitáriusok a védekezők. A cél pedig az, hogy az unitárius kivettessék a recepta religiók sorából azon okból, hogy nem állanak a János Zsigmond korában elfogadott hittani alapon, mert nem hiszik a Krisztus istenségét. A vitatkozó részünkről

Csanádi, a kollégium rektora, a reformátusok részéről Geleji Katona, a fejérvári rektor. A vita hevében Csanádi a Krisztust „csinált” Istennek mondotta s ezzel úgy felingerelte a fejedelmet, hogy csak előre megnyert *salvus conductusa* mentette meg a kemény büntetéstől. Ez után a vita után a reformátusok részéről széltében hallani lehetett a vádat, hogy az unitáriusok előtt a Krisztus nem több, mint a törökök előtt. Az 1618. évi (nov. 4—21.) országgyűlésen maga a fejedelem tett előterjesztést a zsidózás terjedésének meggátlására s a zsidózók megbüntetésére. Az országgyűlés az előterjesztést elfogadta s rendelte, hogy „a bevett vallásokon kívül való haeresiseket” követőket, ha karácsonyig valamely bevett vallásba nem térnek, Önagysága maga elő idézze s megbüntesse „mind magokat, mind peniglen azoknak patronusát, promotorit és factorit”. De támadták az unitáriusokat is. Azzal vádolták, hogy inkább ragaszkodnak a zsidó és török, mint a keresztény valláshoz. Radecius már másnap Apológiát adott be a fejedelemhez azok ellen, „kik az unitárius vallást török vallásnak lenni erősítik”. Pokoly szerint a vád túlbuzgóság műve volt s veszedelmet nem hozott az unitáriusokra, ami nem felel meg a valóságnak. A fejedelem rendeletet adott, hogy a szombatosok kikeresése végett még ezen évben zsinatot tartsanak. Ez a zsinat Erdőszentgyörgyön tartatott Keserüi Dajka elnöklete alatt.

Mi volt a zsinat eredménye? Pokoly szerint alig tudunk erről valamit; leghihetőbb az, hogy megállapították azok a módozatok, melyekkel a szombatosok kikereshetők az unitáriusok közül. Ferencz József (*Unitárius Kistükör*. 1930. 54.) 6 pontban közli a hozott határozatokat, melyek között nincsenek az egyházból kizáró rendelkezések. Kohn (id. m. 85. l.) szerint kizárták őket maguk közül, hogy szabaduljanak a nevük s vallásuk védelme alatt terjedő zsidózás veszélyétől.

Ezekkel a határozatokkal 300 katona kíséretében indult el Keserüi Dajka ref. püspök vizsgálatra, megtudni, hogy kik a szombatosok s kik nem. Bejárta nemcsak Udvarhely és Marosszéket, ahol szombatosok voltak, hanem Háromszéket is, amint más helyt már elbeszéltük.

A „sabbatharia secta” ellen Rákóczi idejében újabb panaszok emelkedtek. Pécsi Simon a Bethlen idejében kegyvesztett főúr, visszavonult a magánéletbe s bibliai tanulmányokkal foglalkozott. A szombatoság nála már egészen zsidózássá vált. Szenterzsébeten iskolát alapított, sok ifjút taníttatott; a pünköszt napját pénteken ülték meg.

1635-ben hozott a gyulafehérvári országgyűlés először törvényt ellenök, mely megtérésre hívja fel e szekta tagjait s

határidőt tűz ki számukra. De karácsonyig alig tért át valaki közülök.

A fehérvári artikulus szerint az államügyész nyomozást indított a szombatosok és istenkáromlók ellen s tanukat hallgatott ki, hogy a dézsi terminus ügyöket véglegesen elintézhesse. A fiskális direktor az országgyűlés után bejárta a szombatosoktól lakott vidékeket, főleg Udvarhely és Marosszéket; Marosvásárhelyt és Kolozsvárt is megindította a nyomozást és tanukihallgatásokat. Kolozsvárt a városi tanács kikelt ellene, „mert hallatlan és szokatlan inquisitionak” tartotta. Kassai István ítélőmester erre „igen serio megintette a bírákat, hogy az inquisitiót ne impediálják.” Pokoly (id. m. II ; 137.) a bírák ellenállását „nagyon is indokoltnak” mondja, mert a nyomozással megbizottak „az eretnek és zsidózó könyvek” összeszedésénél nem kimélték a kifogástalan unitárius könyveket sem, hanem a szombatos iratok elkobzása mellett lefoglaltak olyanokat is, melyeket az unitáriusok eddig több mint félszázadon keresztül szabadon használhattak.

Milyen volt a nemzetközi helyzet vallásügyi tekintetben a dézsi egyesség idejében? A hollandi református egyház a dordrehti zsinaton (1618-19) kizárta kebeléből azokat, akik a supralapsarizmus dogmáját nem fogadták el. Ezek aztán — 1610-től remonstransoknak nevezetve — mindenféle üldözésnek voltak kitéve úgy, hogy 1630-ig csak titokban gyakorolhatták vallásukat. Vádolták őket szocinianizmussal is, mert szívesen érintkeztek Lengyelországból jött szociniánusokkal. 1628-ban a szociniánusok üldözését kívánják egyik zsinaton világi részről. 1630-ban vallásszabadságot nyertek s 1634-ben Amsterdamban teológiai szemináriumot alapítottak. Ekkor jött közbe Satorius levele,¹ melyet akkori hollandiai szokás szerint közzétettek, nyilvános helyeken, templomok ajtaján kiragasztották úgy, hogy mindenki olvashatta. Közzétételének célja valószínűen: az épen megerősödött remonstrans egyház elnyomása, gyanúsítása s fejlődésének gátlása és hogy csapást mérjen a szociniánizmusra, ha a holland remonstransok között is volnának hívei. A levél erdélyi vonatkozásai következők: A levél írója Satorius az a Stoinski, aki 1633-ban Kolozsvárt volt s itt az unitárius kollégiumot, templomot meglátogatta, két társával együtt, mikor Frank Ádámot Kolozsvárra kísérték. Pap volt Rakowban, 1638-ban, Lengyelországból elűzve Hollandiába menekült. Levelének, melyet 1638-ban küld Frank Ádám kolozsvári lelkészhez, jelentősége abban áll, hogy épen

¹ Miklós Ödön, Satorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból. Ker. Magvető, 1917.

Rákóczi fejedelem konfiskálja és küldi ki Hollandiába s épen attól a Bisterfeldtől, aki a szociniánusok ellen Leidenben egy könyvet készül kiadni. A fejedelemnek — amint Voetius megjegyzi — ezzel az volt a célja, hogy a keresztény vallás iránti szeretetből figyelmeztesse a hollandokat a lengyel és erdélyi szociniánusok kapcsolataira. Rákóczi vallási politikájának alapelve: az egyház hitvallásbeli egységének megőrzése s ezért érthető, ha a jelentéktelennek látszó levelet olyan fontosnak itéli, hogy Bisterfeld útján küldi el.

A levélből megtudjuk, hogy írója kíváncsi az Erdélyben történő eseményekre, mert bár száműzött, nem történhetik vele olyasmi, ami miatt az erdélyiek iránt való érdeklődését elvesztené. Ellenkezőleg a legpontosabban óhajtja megtudni a történeteket, hogy megállapítsa, mit lehetne csinálni munkájuk előhaladása érdekében és Krisztus országának terjesztésére. Azt is szeretné tudni, vége van-e annak a szerencsétlen Ravius-féle veszekedésnek? Irja, hogy ott „nem kevés Nicodemita van, akik unitáriusok s nem tagadják, hogy minket testvéreikül tekintenek“. A szombatosok üldözésének részleteit is szeretné tudni főleg azért, hogy holland barátjaik meggyőződhesse, hogy nem ők az okai annak az üldözésnek, amit Voetius egyenesen nekik tulajdonít.

Voetius a szöveghez készített jegyzeteiben a remonstránsokat gyanúsítja, a zsidókat Dávid követőinek mondja, már ismeri Kolozsvárt a hivatalokban beállott azt a változást, hogy a városi tanács 100 tagja közül 25 református, mit csak Bisterfeldtől tudhatott meg ily rövid idő alatt. Vádolja Satoriust, hogy többi lengyel testvéreivel, nem sikerülvén Lengyelországban és Erdélyben tanuk elterjesztése, most már Hollandiára vetették szemüket.

A levél adatokat szolgáltat az erdélyi unitáriusoknak a lengyelekkel való érintkezésére is. Megtudjuk belőle, hogy Radecius püspök állandó levelezésben volt Satoriusszal, mikor ez a rakowi gyülekezet élén állott. Lengyelországban a szociniánusok ellen indított jezsuita aknamunka következményéül 1638-ban a varsói országgyűlés törvényt hoz ellenük. III. Ulászló a katolikus egyházat akarta egyedül uralkodóvá tenni s munkáját a többi protestánsok támogatása mellett a szociniánusok ellen indított üldözéssel kezdte. Ebben Rákóczinak nem volt ugyan szerepe, de bizonyosan tudott róla, mert a lengyelek követeket küldtek az országgyűlésre.

Ilyen volt a vallásügy helyzete Hollandiában és Lengyelországban, mikor Ravius panaszára az unitáriusok ügye az országgyűlésre került

Ehez járult a belső viszálykodás következtében előállott

szerencsétlen helyzet, melyben az egyház vezetői állottak egymással szemben. Ravius, egy fiatal szász pap, sok újítást akart behozni az egyházba, de a városi tanács nem engedte. Radecius halála után az 1632. évi zsinat kimondotta, hogy ezután csak magyar nemzetbeli püspököt válasszanak, akit a nép is megért. Ravius püspökségre vágyván, izgatni kezdett hívei között. De a magyar unitáriusok előbb Csanádit (1632—36), majd Beke Dániel bordosi papot választották püspöknek, aki Ravius bujtogatásai folytán előállott viszály miatt egy ideig be sem költözhetett Kolozsvárra. Ezért Raviust megfosztották állásától, ki előbb a lengyel szociniánusokhoz fordult s mikor itt nem kapta meg a várt támogatást, bevádolta Beke püspököt a fejedelelemnél, hogy az unitáriusok újítanak s nem az elfogadott hitvallást tanítják és tagadják Krisztus istenségét. Furcsa ez a vád épen tőle, — mondja Jakab Elek — aki maga indította az innovatiót. „A nepotizmus és a reakció összeküvése volt az egyházközség új emberei ellen.” A vádaskodó párt könnyű lelkiismeretű, tekintélyes állású emberekből állott. A papi rend s tanárok fiatalok, tapasztalatlanok. A püspök csak most költözött be Székelyföldről. Frank Ádám predikátor nemrég jött Lengyelországból, Dálnoki, az új rektor, Olaszországból. Pártfogók, rokonok, támasz nélkül állanak, könnyen támadhatók.

Rákóczi vallási politikájának alapelve nemcsak az egyház hitvallásbeli egységének őrzése, hanem az orthodox református egyháznak kizárólagos uralomra juttatása. Erre neki a Beke-Ravius-féle viszály épen kapóra jött. Kedvező alkalmul szolgált arra, hogy a viszály eldöntése mellett az unitárizmusra is hatalmas csapást mérjen. Egyházi politikája évek óta céltudatosan előkészítve 1638-ban a körülmények összejátszásával és kihasználásával tetőpontját éri el és megalapozza egy erőteljes református egyház megteremtését. A terv szerint első sorban a zsidókat az unitárius egyház kebelében akarták észretéríteni, de viszont az unitárizmus törvényessége előtérbe tolásával azt létalapjában fenyegették. Rákóczi nem erdélyi ember, nem ismeri az erdélyi lélek türelmességét. Udvari papjai is folyton unszolták, hogy a szombatosok letörése és megtérítése mellett egy füst alatt az unitáriusokat is megtörje. Nem sok unszolás kellett, csupán a törvényes formákat kellett megkeresniök céljuk elérésére. Családi érdekek is irányították. Minden módon biztosítani akarta fejedelmi székét. Az volt a gyanuja, hogy az unitáriusok titkon támogatják a török támogatását kereső ifj. Székely Mózes fejedelemségét. Az unitáriusok ellen készülő csapás előkészületei az ő kezében futnak össze. Nem feltűnő-e, hogy a lengyel unitáriusok elleni aknamunka épen abban az

időben folyt s a lengyel király, kivel Rákóczi szíves viszonyban élt, épen abban az évben semmisítette meg a rakowi unitárius főiskolát oly okból, amely ürügy lehet, de elégséges ok nem egy nevelőintézet eltörlésére? És nem feltűnő-e, hogy Satorius levelét ő konfiskálja s küldi ki Hollandiába?

De mindezeknél sokkal erősebb bizonyíték ellene saját nyilatkozata. Közvetlenül a dézsi terminus előtt írta, hogy azokat az unitáriusokat, akik Jézust imádni nem akarják, „csak arra a rámára fogják vonni“, mint a zsidókat. (Ker. Magvető, 1874.).

A fejedelem Ravius panaszára meghagyta a püspöknek, hogy tartson zsinatot s a hitcikkeket terjessze az 1638 évi (ápr. 23—máj. 10.) fejevári országgyűlés elé. A püspök a zsinatot 1637 jul. 29-re Tordára összehívta s itt elhatározták, hogy Enyedi Explicationes-ét terjesszék az országgyűlés elé. A zsinatot aztán áttették Kolozsvárra, melyen ezt a határozatot odamódosították, hogy a Consensus ministrorum-ot terjesszék elé. A konfessziót a püspök beadta, de az országgyűlés nem bocsátkozott tárgyalásába, hanem 17 tagu bizottságot választottak, mely jul. 1-én Dézsen üljön össze, ott az unitárius egyház mindkét töredékének képviselőit hallgassák ki s a kontroversiát igazítsák el. De az országgyűlés ugyanezt a bizottságot utasította arra is, hogy a szombatosok ügyét tárgyalja le s hozzon ítéletet. Jul. 1-re megjelentek a hitújítással vádolt magyar unitáriusok Beke püspökkel s a vádló szász és lengyel unitáriusok képviselői. Jul. 3-án kezdődött a tárgyalás s hosszú viták után 7-én a complanatioval befejeződött.

A dézsi egyesség rendelkezései ezek:

1. Hunyadi Demeter alatt hozott consensus szerint Jézust istennek kell vallani, imádni és segítségül hívni és az ecclesiastica disciplina III. cikkelyébe a papok kötelességeiről szó szerint beírni a konfessziót.

2. A szentségek kiszolgáltatása is legyen az eccl. disciplina szerint: a kis gyermekeket az Atya, Fiú és Szentlélek nevében kell megkeresztelni; az úrvacsoránál a pohár a hívek kezébe adandó.

3. A bántódások Szörös Mátyás és hívei s a püspök és hívei között örök feledésbe és amnesztiába menjenek.

4. A zsidók és Jézus istenségének káromlói az amnesztiából örökre kizáratnak.

5. Az unitárius püspök minél hamarább hívjon össze zsinatot és az unitárius konfessziót, consensust és ecclesiastica disciplinát, amint most eligazított, tegye kötelességévé a papoknak, mestereknek és kántoroknak, hogy aszerint prédikáljanak, tanítsanak és énekeljenek sub poena notae infide-

litis. Ezen a zsinaton írjanak olyan konfessziót, amely mindenben egyezzen a mostani konfesszióval, consensussal és ecclesiastica disciplinával, amint mostan eligazított s a jövő terminusra adják be.

6. E pontot szószerint ideírom: „Ha kik ez mostan eligazított recepta unitaria confessio ellen vétének, azoknak megbüntetésekben való authoritast az országnak supremus magistratusa az unitárius püspöknek és consistoriumnak nem engedhet, holott az előtt való fejedelmek is ezt az authoritast magoknak reserválták, amint ezen dolog az országnak régi articulusából constál.”

7. Ha valaki a mostan eligazított unitárius religio ellen tanítana, írna, vallana és megint „ujabb indítást indítana” (novum motum excitaverit), idéztessék az országgyűlés elé s mint innovator s a közbéke megzavarója in nota perpetuae infidelitatis convincáltassék.

8. Ha pedig az unitárius papok, mesterek a külső rendtartásokban, erkölcsökben, magok viselésében az eccl. disciplina ellen vétének, azokat a püspök és konzistorium büntessék.

9. „Ha kiknél akár ecclesiastica, akár secularis personánál oly könyvek, írások és káromlásra formáltatott képek volnának, melyek a mostan eligazított recepta unitaria religio ellen valók: mindazokat a könyveket, írásokat és képeket minden ember felkeresvén tartozik az jövendő Szent Márton napjára a fejérvári káptalanba bevinni. Ennek utána pedig aféle könyveket, írásokat és képeket senkinek szabad ne legyen írni, nyomtatni, tartani, avagy másunnan az országba behozni sub poena notae infidelitatis.”

10. „Ha az unitaria religion levők közül a mostan eligazított recepta unitaria religionak confessioja szerént könyvet írna is valaki: de azt kinyomtatni és kibocsátani az ország fejedelmének híre nélkül semmiképen ne merészelje sub eadem poena notae infidelitatis.”

11. Mivel pedig az aratás miatt most mindjárt zsinat össze nem hívható, a most eligazított konfesszió és komplanció írassék le, a papok első beszédjökben hirdessék ki és annak vallására és követésére minden alattok levő hallgatójokat kényszerítsék.³

A komplanció elintézése után jul. 8-án kezdte a törvényszék tárgyalni a zsidózók és istenkáromlók ügyét, kiket a komplanció kizárt az amnesztiából. Mindnyájan fejö, jószáguk

³ Dr. Tóth György: Az unitárius egyház rendszabályai, Kolozsvár, 1922. 24—51. l.

elvesztésére ítéltettek. De a halálbüntetést csak egy esetben hajtották végre, a többit börtönbe hurcolták. Torockai Maté püspök fiát, János kolozsvári ötvöst, ki azt mondta Jézusról: „jönne csak a földre, a szőlőbe küldeném kapálni”, jul. 17-én megkövezték, „a feleségét is kiperengézték a városból”. A még el nem ítélt szombatosok ügyének befejezésére 1638 nov. elejére Besztercén újabb terminust hirdetett a fejedelem. Közben felvétette a tanuvallomásokat s túrta, hogy „papjai nagy buzgalommal fogtak hozzá a nagymértékű, részben erőszakos hittérítéshez, mely évtizedeken át folytatva a református vallásnak meghódította a szombatosok legnagyobb részét s egyúttal kiterjedt az unitáriusokra is, mondja Pokoly”. A szombatosok, kik „külsőleg többnyire az unitáriusokhoz tartoztak”, a ref. hitre tértek. Medgyesi Pál, Rákóczi fejedelem udvari papja, 1638 szept. 24-én 55-öt keresztelt ki közülök. Utoljára Orbán Ferenc és Péchi is kikeresztelkedtek.

Rákóczi nem elégedett meg az elfogott, vagy elítélt szombatosok megtérítésével, hanem bizottságot küldött ki, hogy bejárja a helységeket, a ref. vallásra térítse a szombatosokat, s akik áttérni nem akarnak, írják össze, hogy megindíthassák ellenök az eljárást. Ez a bizottság aztán szabadon garázdálkodott, olyanok ellen is eljárta, akikre csak ráfogta, hogy szombatos. Erőszak, fenyegetés, vagy szépszó, csábítás és ígéretek következtek; katonai szolgálat alól való felmentés az igaz hitre térőknek. Ez az eljárás jelentékeny sikerrel és eredménnyel járt. Az áttérésekkel párhuzamosan járt számos unitárius templom elfoglalása a reformátusok részére. „Akkor ugyan azt tudták, hogy ugyan deponáltatik az unitaria religió; de az istennek kegyelmes nagy providentiájából megtartaték, hogy nem telik kedvek benne, amint ők gondolták volt, hogy teljességgel eloltódjék az unitaria religio. Az istennek nagyobb gondja volt rá, t. i. az ő kicsiny seregére”³.

A periratok és a törvényszék következetesen különbséget tesz a kétféle vádlottak között. *Zsidózókon* érti a voltaképeni szombatosokat, *káromlókon* azokat, akik megvetőleg nyilatkoztak Jézusról. De a hatóságok s az egykoru tudósítások összezavarják a kettőt. Az unitáriust, ha nem fogadta el a Jézus istenségét és imádását, bár nem gyakorolt zsidó ritust, azért csak zsidózónak tekintették. A szombatosot pedig, ki a zsidó vallást gyakorolta, bár egy árva szót sem beszélt Jézus ellen, szintén istenkáromlónak mondották. Tényleg lehetett valaki — mondja Kohn — Jézus igaz istenségének káromlója, anélkül, hogy zsidózott volna; ilyenek voltak e korban a Dá-

³ Erdélyi történelmi adatok. IV. 218.

vid Ferenc tanaihoz ragaszkodó unitáriusok s viszont aki buzgón gyakorolta a zsidó szertartásokat, azért vallásos tisztelettel lehetett Jézus iránt. Kohn felteszi a kérdést: a dézsi törvényszék elé került káromlók szombatosok voltak-e, vagy a szélsőségig menő unitáriusok? És felel rá: „A róluk szóló tudósítások az utóbbit sejtetik“.

Rákóczi szombatosok és unitáriusok elleni eljárását különbözően ítélik meg. Kemény János kapzsisággal vádolja őt, aki azonban törvényes formákat keresett arra, hogy perbe foghassa azokat, akiknek jószágait áhította. Szilágyi Sándor azzal próbálja védelmezni ez önző, kapzsiságból eredő családi politika ellen, hogy abban az időben ez volt az egyetlen helyes politika, mert az ország véderejének tekintélyes részét a várak tették s mennél több és erősebb vára volt a fejedelemnek, annál nagyobb volt az ország hadi ereje.

Jakab Elek szerint ez a felfogás nem állhat meg, mert a birtokokat a fiskus részére foglalták ugyan le, de a ref. fejedelmek ref. vallású uraknak adták örök birtokul. Péchit jószágvesztésre ítélték s miután a fejedelem vallására tért, megint visszaadták. Sok ref. főúr gazdagodott meg ez alkalommal. Nem a „vallásigazítás“ itt a legerősebb ok, hanem a proselitizmus. És fölveti a kérdést: melyik nagyobb politikai bűn: a szombatosság-e, vagy: pénzzel, birtokkal megvásárolni a lelkiismeretet? Vagyont venni el vallási meggyőződésért! Ma föllázad ez ellen a lelkiismeret, akkor nem botránkozott meg a korszellem. Rákóczi megtartotta ugyan a törvényes formákat, de megsértette s halálos dőfést adott a vallásszabadság nevezetes törvényének, melynek megcsúfolásával örök szégyenfoltot hagyott nevének. Hogy az unitáriusok meggyöngítése nem utolsó rendű célja volt, mutatja az a levele, melyet a dézsi gyűlés előestéjén Tolnay István sárospataki paphoz írt⁴ s melyben arról értesíti, hogy a gyűlésen nem az unitárius vallásról, hanem azokról a szombatosokról lesz szó, akik a recepta unitárius religioról a judaizmushoz tértek, mert csak azok a recepta unitáriusok, akik az Úr Jézus Krisztust invocálják, adorálják, mint Istent. Az unitárius papoknak a püspökkel együtt lakhelyükről más városba rendelése, más vallású papok és világiak „conventusa“ elé állítása, régi vallási könyveiknek kérdés alá vétele, elkobzása, melyet már az 1638. évi április 23—május 16-i gyulafehérvári országgyűlés elrendelt, mind azt mutatja, hogy a szombatosok ügye csak ürügy volt, az igazi cél: a szabadabb elvű irány megtörése.

⁴ Szilágyi Sándor: Az unitáriusok 1638-diki üldöztetésének s a dézsi complanationak történetéhez. Ker. Magvető, 1874.

Pokoly, aki pedig Rákóczi eljárását amennyire csak teheti, mentegetni igyekszik, a szombatosok elleni eljárást „vallási üldözésnek” mondja, melyet egyenesen a reformátusok indítottak, mert a szombatosság állami tekintetben teljesen ártatlan volt. Az üldözést „egyenesen és tisztán a vallási szűkkeblőség és elfogultság rovására” írja, habár „jogos alappal” bírt. Törvényes alapon és jogi formák között erőszak *követtetett a lelkiismereti szabadságon*; de — hozzáteszi — a közmívelődésnek nem hátrányára, hanem előnyére történt. A fejedelelemnél és ref. egyháznál „a haszon is indító ok volt”, de nem játszott elsőrendű szerepet. A nótaperek a fiskust gazdagították, az áttérések a református egyházat gyarapították. Az áttérés meg volt ugyan engedve bármely egyházba, — mondja Pokoly — de az is igaz, hogy *csak ref. pap férközhetett hozzájuk*. A várfogságból hazatértek legnagyobb része, mint református tért lakóhelyére. Így megváltozott a reformátusok és unitáriusok számaránya, amiből a major pars elvénél fogva az egyházi javak tulajdonjogára nézve is változás állott be. Számos egyházközség volt, főleg Udvarhelyszéken s Pécsi birtokain, hol református eddig alig volt, csak unitárius és szombatos. A szombatosok azonban nem alkotván jogos egyházat, az egyházi vagyon az unitáriusokat illette volna. A szombatosok áttérése a reformátusokat sok helyen többségre juttatta. Így keletkezett számos ref. gyülekezet ott, hol eddig János Zsigmond óta nem is léteztek.

Az unitarizmus ereje meg volt törve, a szombatosság — úgy látszott, — végképp kiírta. Geleji Katona az épen ez időben írt *Titkok titkában* Isten jutalmát és áldását kéri Rákóczi fejére, hogy ezt a fenét kiírtá. De az öröm korai volt. A „megtérítettek” titokban tovább gyakorolták a szombatosságot. I. Rákóczi halála után merészebben kezdtek fellépni s II. Rákóczi 1652-ben kemény rendeletet ad ki ellenük. Az ez időtájt összeállított Appr. Const. megújítják a rájuk kimondott vagyon- és fővesztést. Apafi 1662-ben bizottságot küldött ki visszatérítésükre, de ennek szemébe mondták: „nem az a gondja most önagyságának, hogy religiót igazgasson.” Smikor az 1638-ban letett esküjökre hívatkoztak, az azóta felnőtt új nemzedék határozottan kijelentette: „*mi meg nem esküdtünk sem egyszer, sem máskor*”.

Apafi 1668-ban a besztercei januári országgyűlésen előterjesztette, hogy a judaizmus nemcsak nem szűnt meg, „hanem titkos színek alatt naponként gyarapodik” s javasolta, hogy a négy recepta religióból törvényszék rendeltessék, mely rövid úton döntsön a szombatosság felett. Sőt még azt is kívánta, hogy I. Rákóczi alatt a ref. vallásra tért szombatosok

utódaitól vétessék el a jog, hogy a négy bevett vallás akár-melyikére áttérhessenek, hanem köteleztessenek csak az ortho-dox vallásra. De az előterjesztés nem talált kedvező fogadta-tásra. Igen tekintélyes embereket, köztük Koncz Boldizsár püspököt és Szent-Iváni Sámuel ítélőmestert kellett volna megbüntetni a fejedelem kívánsága szerint. Teljesen igaza volt Koncz Boldizsárnak — mondja Pokoly — ki maga is szom-batos szülőktől származván 18 éves korában lett reformá-tusból unitáriussá, mikor arra hivatkozott, hogy aszerint őt is meg kellene büntetni és ha vele, a fővel, ez történik, mi fog akkor a többiekre következni? A rendek nem fogadták el. A fejedelem viszont az unitáriusok kérésének állott ellen, kik a már megtelepedett lengyel menekültek honosításáért folyamodtak. Az ugyanazon évi július 15. radnóti ország-gyűlés a ref. és unitáriusok között felmerült azon vitás kér-dést döntötte el, hogy a templomok ecclesiasticum bonu-mok-e vagy nem? A kérdés felvetésére az adott alkalmat, hogy az unitáriusok a kissolymosi és bözödújfalvi templomokat extra articulum foglalták el s azzal védekeznek, hogy a templom nem ecclesiasticum bonum. Az Approbaták ugyanis egyházi javak elfoglalóira 200 frt. bírságot rónak ki. Az országgyűlés különbséget tett egyházi közönség által közterületen és egyes földes urak által magánbirtokaikon épített templom között s amazokra kimondotta, hogy egyházi vagyon. Apafi 1670-ben újból bizottságot küldött ki, hogy tanuvallomásokat tartson s ez alapon perbe foghassa őket. Mi lett ez intézkedés követ-kezménye, a források nem beszélnek róla. 1670-től 1717-ig nem hallunk a szombatosokról semmit. Az utolsó templom, melyet a major pars jogán vettek el a reformátusok az unitáriusoktól, a nagyteremii volt 1672-ben.

Az egyesség 6. pontja szerint a bevett konfesszió ellen vétőkkel szemben való eljárást az ország supremus magistra-tusa az unitárius püspöknek és konzisztoriumnak nem enged-heti. Az unitáriusok 1659 elején Barcsai Ákos fejedelemhez beadják „az unitárius vallás oppressiójára írt bizonyos con-tractusok és articulusok által tett” sérelmeiket. Ezek között egyik az 1638. évi „contractusnak azon része, hogy azokra való animadversiot, kik a papok, vagy mesterek közül az unitárius vallás ellen vétének, nem engedte az unitárius püspöknek és konzisztoriumnak, hanem a püspöktől elvette, holott nem külső ember, hanem a püspök és consistoriuma igazgatja az eklézsiákat”. A másik a lakosoknak különböző módokon, fog-sággal, ígéretekkel, katonai szolgálat alól való felmentéssel csábítása, kényszerítése a vallásváltoztatásra, hogy a major pars törvényét alkalmazhassák. Elpanaszolják azt is, hogy egy

kátét állítottak össze s kérték az engedélyt a kinyomtatására, de soha Őnagysága meg nem engedé. Ugyanazon évben de coena Domini kinyomtatottak egy tractatust, három példányban elküldötték a fejedelemnek, kérvén, hogy engedje meg kibocsátását. Nemhogy megengedte volna, de sub poena notae infidelitatis megtiltotta a kibocsátást. Panaszojják, hogy akik a judaizmusból, vagy a pogányságból, vagy a recepta religiókból vallásunkra át akarnak térni, 200 frttal büntetik, fenyegetik. S végül kérik, hogy „megbántódásinkat megorvosolni s religióknak szabadságával ellenkező contractusokat tollálni” kegyes legyen. A kérésnek nem lett semmi eredménye.

7. fejezet.

A dézsi egyesség következményei.

(Disciplina Ecclesiastica és Káté-irodalmunk.)

A dézsi egyességnek, mellyel Rákóczi a vallásszabadság felséges elvén halálos sebet ejtett, az unitárius egyházra nézve többirányú súlyos következményei voltak. Ilyenek: az egyházi rendtartás átdolgozása, mely eltérő vallási nézetekről való sutogást még a lakás „zugolyaiban” is megtiltja; vallási könyvek kinyomtatásának előleges cenzura nélkül való eltiltása, mi nemcsak a szabadelvű hitelvek fejlődését akadályozta meg teljesen a 19. század közepéig, hanem a 16. században oly szépen fellendült unitárius irodalmat is csaknem teljesen elnémította. És mindezek következményéül a lelkeket oly csüggedés és reménytelenség keríti hatalmába, hogy unitárius írók, ha akad egy-egy, szinte bocsánatot kérnek, hogy élnek és szólni mernek. Az egyezés legközvetlenebb következménye az volt, hogy a Radecius-féle 1626. évi Ecclesiastica Discipinát, mely az egyházi szolgálatot teljesítők jogait és kötelességeit szabályozta, az egyesség elvei szerint ki kellett igazítani. A komplanáció első határozata: „Az miképpen Dávid Ferenc condamnálása után Demetrius Hunyadi püspöknek idejében az unitaria religion levő ministerek azon megegyeztenek, hogy az úr Jézus Krisztusnak az Atya Istentől adatott Istenségét vallani, igaz Istennek hirdetni kell és imádni és segítségül hívni, segítséget tőle kérni, ez ellen pedig senki se titkon, se nyilván ne tanítson, se ne szóljon, sőt az szerint tanítson, prédikáljon és énekeljen, az Jézus Krisztust pedig isteni tisztelettel imádják és directe segítségül híjják úgy, mint kinek hatalma vagy on üdvözíteni és el is kárhoztatni az embereket.” A határozat azt is hozzáteszi, hogy az az Eccl. Disc. III. cikkelyének világosabb